

PRAGMATICKOLINGVISTICKÉ METÓDY
A PROBLEMATIKA V ONOMASTIKE

VINCENT BLANÁR

BLANÁR, V.: Pragmatic-Linguistic Methods and Problems in Onomastics. *Jazykovedný časopis*, 55, 2004, No. 1, pp. 3 – 19. (Bratislava)

Research of proper names could not be realized only through several methods or by using several restricted aspects, since this vocabulary stratum of national language is large and manifold. Complex research needs wide-spectrum heuristic working procedures as well as an analysis of synchronic and diachronic materials done through various methods and methodological approaches modified on different onymies. Processing the onymic material, the pragmatic and socio-onomastic aspects is used. The knowledge of several points of onomastics was widened by applying methods and methodological aspects adequate to pragmatic-linguistic aspects. Nevertheless, some basic questions need additional analysis, reasoning, confrontations. Answering them, there should be used the basic methodological postulate: perception of linguistic and onomastic status of proper name as well as systemic, functional and structural approach to the proper names. Grounded on the mentioned basis, there were defined solutions and attitudes, which were achieved by the present research.

0. Vlastné mená sa skúmali a skúmajú z rozličných hľadísk. Z povahy vlastných mien, a tak aj náuky o vlastných menách (ktorá má úzky kontakt s mnohými inými disciplínami) vyplýva, že sotva môže existovať jediný aspekt, ktorý by obsiahol celú komplexnosť onomastických javov. Skôr sa ukazuje – a svedčí o tom pohľad na dejiny onomastiky –, že isté bádateľské metódy osvetľujú jednotlivé otázky onomastiky z rozličných stránok. Pritom perspektívnejšie sú metódy, ktoré umožňujú hlbšie postihnúť povahu vlastného mena, štruktúrovanosť onymií a špecifické črty onomastiky. V posledných desaťročiach sa aj pri výskume vlastných mien do popredia dostáva pragmatický prístup, ktorý bol ešte v 70. rokoch príznačný pre anglosaskú, najmä americkú lingvistiku, psychológiu a sociológiu (pozri napr. Lewandowski, 1976, s. 548). Vo vývine novodobého jazykovedného bádania sa hovorí o komunikačno-pragmatickom obrate (Helbig, 1986; porov. aj Dolník, 2003, s. 252 n.)

Poňatie kategórie *nomen proprium* a jeho základné pojmy (napr. význam alebo systémová organizácia vlastných mien) nie je v súčasnej onomastike rovnaké. Preto, keď chceme uvažovať o metódach výskumu tejto kategórie z vymedzeného hľadiska, musíme najprv naznačiť vlastné východiskové pozície.

1. VÝCHODISKOVÉ POJMY

Vlastné meno má dvojakú povahu. Je to prvok slovnej zásoby daného jazyka, ktorý súčasne patrí do príslušného onymického podsystemu. Z tejto dvojitej povahy vlastných mien vyplýva dvojaký status kategórie nomen proprium, a to jej lingvistický status (uplatňovanie zákonitostí daného jazykového kódu) a onomastický status (uplatňovanie špecifických zákonitostí kategórie vlastných mien). Pre postavenie vlastných mien v jazyku sú totiž príznačné dve protichodné, ale vzájomne na seba pôsobiace tendencie: ustavičná interakcia vlastných mien s ostatnou slovnou zásobou a celým jazykovým systémom a súčasne stála polarizácia vlastných mien vo vzťahu k apelatívam.

Vlastné meno je jazykový znak sui generis. Má formálno-jazykovú (1) a obsahovú (2) zložku.

(1) Vlastné mená sa tvoria na pozadí všeobecnej (apelatívnej) slovnej zásoby, predstavujú druhotný plán jazyka. Ako substantívne útvary ich charakterizujú morfológické kategórie vlastného mena, ktoré sa sčasti osobitne využívajú, najmä rod, číslo, pád, porov. *Nebehaj, -a, -ovi...*, *Amen, -a, -ovi...*, *Skovajsa, -u, -ovi...*, *Minarových, -a, -ovi...*, *Sillanpää, -ho, -mu*; *Na brehoch, Piesok – Piesky, Pod vrchy – Pod vršky*; logonymum *Havran, D: -u//ovi, A: -a//0* (Imrichová, 2002, s. 85); nem. *Frau Vater, Herr Schwester* a pod. Vzhľadom na ústup lexikálneho významu odvodzovacieho základu pri identifikácii druhových jednotlív sa jazyková stavba mnohých vlastných mien odlišuje od apelatívnych štruktúr. Propriá, podobne ako expresíva a termíny, utvárajú sa na okraji základného systému apelatív, hovorí sa o tzv. parasystémoch (Šlosar, 1987). V parasystémoch sa využívajú periférne slovtvorné postupy s uvoľnenými derivačnými a kompozičnými formáciami (porov. Blanár, 1996; Pleskalová, 2001), napr. *Ze zamlynský, Mojtech, Jurkáček*; nem. *Greifzu, Deinhardt, Andermatt*, fr. *Dupont*, tal. *Della Casa* a pod.

(2) Najdiskutovanejšia otázka teoretickej onomastiky je problematika obsahovej (významovej) stránky vlastných mien. V teoretickom onomastickom myslení sa nedospelo k jednotnému poňatiu významu vlastného mena. V polovici 19. stor. J. S. Mill zdôvodňoval názor, že vlastné meno je značka bez významu, etiketa, ktorú v našej myslí spájame s predstavou pomenovaného predmetu. Vlastné mená neobsahujú nijaké atribúty, ktoré by definovali pomenovaný predmet. Majú iba denotáciu, a nemajú konotáciu. Takéto chápanie sa prijíma v logickej sémantike (porov. napr. Gahér, 1998, s. 167) i v niektorých novších onomastických prácach (na Slovensku sa včleňuje do millovskej tradície J. Dolník [1995; 1998]). Oproti tomu J. O. Jespersen (podobne M. Bréal a iní) pripomína, že vlastné mená ako pomenovacie triedy o jednom prvku musia mať v kontexte omnoho väčší súbor sémantických príznakov ako apelatíva; „význam“ vlastného mena v kontexte je vždy špeciálnejší ako význam apelatívnych slov. Podľa Wittgensteinovho výroku, že „význam slova je jeho používanie“ (Debus, 1985, s. 56 n.; Hansack, 1990, s. 39) sa význam vlastného mena spája s jeho používaním. Bez bližšieho kontextu majú vlastné mená minimálny významový obsah, sú „sémanticky redukované“. E. Hansack (op. cit., s. 41 n.) zdô-

vodňuje, že vlastné meno predstavuje informačnú množinu o pomenovanom predmete a nepridáva sa k onymickému objektu, ale k nášmu vedeniu o tomto objekte. Podstatu problému neriešia jednotne ani logicko-sémantické teórie, ani prístup z pragmatického stanoviska. Oproti K. Hilgemannovi (1974) a W. Laurovi (1989), ktorí vidia význam vlastného mena v situačne závislej identifikácii pomenovaného predmetu, naopak O. Leys (1979) a S. Lötscher (1995) charakterizujú vlastné mená z čisto lingvistického hľadiska ako situačne nezávislé referenčné prostriedky. Podobne S. Kripke (1972) vymedzuje vlastné mená ako čisto referenčné prvky, ktoré identifikujú, ale obyčajne neznamenajú, nesprostredkujú zmysel. Vlastné mená sú pevné designátory; všetci hovoriaci chápu vlastné mená ako znaky, ktoré inštitučne upevnené určujú ten istý objekt. S. Kripke zdôrazňuje, že vzťah je fixovaný medzi onymickým objektom a použitím mena (nie menom). U viacerých bádateľov (napr. H. Walther, G. Wotjak, J. Searle, E.-M. Christoph) sa vyzdvihuje myšlienka, že v obsahu vlastných mien treba predpokladať existenciu nejakých pojmových prvkov, významových príznakov, pretože „bez kategoriálnych a pojmových prvkov by mená neboli vhodné na označovanie ničoho skutočného“ (Walther, 1973). Pri hľadaní „tretej“ cesty medzi Millovým a Jespersenovým stanoviskom pomkol dopredu túto otázku F. Debus (1985, s. 54 – 61). V súlade so svojím pragmatickým aspektom vychádza z predpokladu, že vlastné mená na rozdiel od apelatív nemajú (systémový) lexikálny význam. Za jadro vlastného mena pokladá jeho referenciu a zásadne kontextovú, resp. situačnú nezávislosť. Do jadra vlastného mena však zaraďuje jeho kategoriálnogramatické ukazovatele i sémanticky relevantné označovanie tried vlastných mien. Tento invariantný jadrový okruh chápe ako univerzálie vlastného mena. Hovorí o onymicky lexikálnom alebo priamo referenčnom význame (bližšie Blanár, 1996).

2. OBSAH A VÝZNAM VLASTNÉHO MENA

K odhaleniu onymického (propriálneho) významu a obsahu vlastného mena vedie analýza spoločenskej i systémovej platnosti mien v ústnom alebo písanom kontexte. Rozlišujem tu dvojaký kontext: 1. použitie vlastného mena v apelatívnom kontexte najmä dialogickej povahy. Schematicky ho označujem A: P: A. Tento kontext je obvyklý v bežnej komunikácii. 2. Pri špeciálnych komunikačných cieľoch, napr. v štátnej administratíve, sa stretáme s tzv. onymickým kontextom P: P: P; sú to matriky, súpisy mien obyvateľov, obcí, štátu, telefónne zoznamy, onomastické slovníky atď. Propriálne kontexty poskytujú vhodnejší materiál na vyabstrahovanie onymických príznakov.

(1) V prvom prípade ide o konfrontovanie informácií, znalostí o onymickom objekte medzi hovoriacim a počúvajúcim. Vedenie o onymickom objekte spočíva v individuálnych, spoločensky nefixovaných informáciách, príznakoch vzťahujúcich sa na jednotlivé objekty. Rozsah týchto informácií sa u oboch komunikantov celkom nezhoduje. O tieto individuálne príznaky encyklopedickej povahy sa opiera referenčná identifikácia. Vedenie o onymickom objekte, presnejšie istý stupeň

vedenia dostačujúci pre dorozumenie, je podstatnou okolnosťou pre dorozumenie. Diskutabilný je názor, že vlastné mená predstavujú jazykové znaky len v spojení propriálna lexéma – referent.

(2) Spoločensky dôležité a fixované príznaky, ktoré sme vyabstrahovali najmä v onymickom kontexte, vytvárajú v hierarchickom súbore špecifickú sémantiku (designáciu) vlastného mena. Spoločensky a pragmaticky (porov. Dolník, 1995; 1998) dôležité príznaky celých tried geoným, antroponým, chrématoným sa prehodnotili na onymické príznaky; z nich pozostáva onymická hodnota systémotvorných prvkov jednotlivých tried vlastných mien (sú to pomenovacie modely). Prvky toponymických podsystémov tvorí súbor príznakov z istého hľadiska príznačných pre jednotlivé vrstvy zemepisných objektov, napr. <spôsob štandardizácie mena: úradné – neúradné meno>, <lokalizačný vzťah>, <sídelnosť – nesídelnosť>; funkčné členy osobných mien <spôsob štandardizácie mena: úradné – neúradné, živé meno>, <pomenovanie mužskej – ženskej osoby>, <± príbuzenský vzťah>, <± dedičnosť>. Táto onymická sémantika je príznačná pre celé triedy vlastných mien (pre onymické podsystémy). Hovorím o *presupozičnej identifikácii* (bližšie Blanár, 1996 a inde).

Referenčná identifikácia (1) a presupozičná identifikácia (2) vytvárajú spolu o b s a h vlastného mena. Vlastné meno nestráca propriálny ráz, ani keď onymický objekt nie je komunikantom známy, pretože onymická sémantika je jav onymického systému, a nie konkrétneho použitia onymického znaku. Nevyhnutná je však znalosť podsystému v presupozičnej identifikácii, do ktorého onymický znak patrí.

3. METÓDY

Terminologická poznámka. Metódou rozumieme súbor zásad, vedeckých a technických postupov, ktorých použitie umožňuje osvetliť skúmaný jav. Istú stránku javu alebo stránky javov osvetľuje vedecký aspekt. Danému aspektu sú primerané isté vedecko-bádateľské a technické postupy. Súbor týchto postupov tvorí metodiku práce. Každá jazykovedná metóda sa opiera o istú metodiku. Konkrétna lingvistická metóda (Serebrennikov, 1973, s. 261) vychádza z osobitného aspektu, ktorý predpokladá vytvorenie súboru špecifických vedecko-bádateľských postupov a metodiku ich použitia v praxi (Blanár, 1975, s. 130 n.; tam aj ďalšia literatúra).

Metódy onomastického výskumu sa odvodzujú od povahy vlastných mien a od širokého chápania onomastiky s rozsiahlymi interdisciplinárnymi spojeniami. Takémuto poňatiu onomastiky zodpovedá komplexnosť používaných pracovných metód. Existenčným poľom onymie a onymických sústav je spoločenská komunikácia. Preto jednou zo základných úloh onomastiky je výskum spoločenského fungovania vlastného mena. Spoločenské fungovanie vlastných mien osvetľuje pragmatický (a blízky socioonomastický) aspekt. Keď charakterizujeme pragmatickolingvistické metódy onomastiky, všímame si používanie súboru špecifických vedecko-bádateľských a technických postupov (teda metodiku) výskumnej práce pri uplatnení pragmatického aspektu. Pragmatickolingvistické metódy však budeme sledovať v rámci celkového

bádateľského prístupu, ktorý implikuje lingvistický a onomastický status vlastného mena.

Teoretické otázky onomastiky (povaha vlastného mena, onymický význam a obsah, onymické funkcie, onymický systém) rieši všeobecná jazykoveda, teória komunikácie a teória vlastného mena. Pri vypracúvaní jej metodológie sa využívajú najmä metodické postupy vypracované v jazykovede, sociológii, sociálnej psychológii, etnológii, pravda, v špecifickom modifikovaní vzhľadom na výskum druhových jednotlivín. Pre niektoré procesy spoločenského fungovania vlastných mien nie sú natoľko charakteristické exaktné pravidelnosti ako skôr individuálne postoje, konvencie, tradícia. Namiesto deduktívno-empirických výkladových postupov je v takýchto prípadoch na mieste štatistické vyhodnocovanie vývinových tendencií kvantitatívnymi metódami (porov. Debus, 1995, s. 345 n.). Takže medzi pragmatickolingvistické metódy onomastiky patria popri metódach kvalitatívnych aj metódy kvantitatívne. Obidva druhy metód sú navzájom prepojené. Výskum státisícových a miliónových súborov mien exaktnými kvantitatívnymi metódami umožňuje prehĺbenejšie poznanie a detailnejšiu analýzu materiálovej bázy a hlbšia vedecká analýza poskytuje zas lepšie predpoklady pre cieľavedomejšie zamerané heuristické programy.

Aj pri poznávaní onomastických javov sa skúma informačný tok: fakty, metódy, koncepcie. Do rámca všeobecnej metodológie vied patrí semiologický aspekt onomastiky (vlastné meno – jazykový znak sui generis), metóda ich systémovej a štruktúrnej analýzy a rekonštrukcia modelovej platnosti komunikačných znakov.

Základné metódy lingvistiky (a tak aj onomastiky) sú deduktívno-empirickej povahy (Čermák, 2001, s. 69 n.) Patrí sem metóda lingvistického opisu, analýza a klasifikácia. Za logický základ systémových vzťahov najmä v slovnej zásobe sa pokladá analógia, klasifikácia a implifikácia (Dolník, 2003). Tieto základné metódy sa sčasti osobitným spôsobom uplatňujú pri jednotlivých metódach a metodických postupoch používaných pri aspekte deskriptívnom, historicko-porovnávacom, typologickom a areálovom. Povaha rozličných tried vlastných mien vtlača používaným metódach a bádateľským postupom osobitnú pečať (o tom ďalej). Všestrannému opisu sú v onomastike primerané rozličné metodické postupy. Z najčastejšie používaných postupov (pozri najmä Superanskaja et al., 1986, s. 198 n.) uvedieme tieto: analýza formálnej stavby mien; klasifikácia onymie (podľa rozličných princípov: typy pomenovaných objektov, formálne ukazovatele, chronologické a genetické hľadiská a i.); textologická analýza; etymologická analýza; štatistická analýza; stratigrafická analýza; vymedzenie onymických areálov; onomastické kartografovanie; zistenie onomastických generálií (onomastické zákonitosti späté s kultúrou; vlastné meno – jazyk – kultúra).

4. VYUŽÍVANIE KVALITATÍVNYCH A KVANTITATÍVNYCH METÓD

Nakrátko si všimneme osobitné využitie používaných lingvistických metód pri výskume vlastných mien.

(1) *Slovotvorná a morfológická analýza*. Slovo tvorná analýza sa dá využiť napr. vtedy, ak porovnávame v rozličných jazykoch stupeň uplatnenia derivačných možností pri výstavbe onymickej sústavy (ide o pomer odvodzovacích základov a existujúcich vlastných mien v porovnávaných jazykoch). Ak zistíme stupeň uplatnenia derivačných možností pri apelatívach a pri jednotlivých onymických paralelách, porovnávame morfológickú štruktúru lexémy v týchto dvoch lexikálnych vrstvách.

(2) *Klasifikácia mien* sa týka nielen ich formálnej, ale aj významovej stránky (klasifikácia pomenovacích modelov). Napr. pri klasifikácii priezvisk treba si osobitne všimnúť útvary, ktoré nemajú pendant v apelatívnej oblasti (tzv. paralingvistické tvorenie). Na základe (propriálneho) sémantického metajazyka pragmatickej povahy môžeme klasifikovať významovú (designatívnu) stránku osobných mien.

(3) *Frekvenčné analýzy*. Frekvenčné hodnoty sú výrazom produktivnosti onymických javov, osvetľujú z istého hľadiska povahu onymického systému. Hľadisko frekvencie uplatňujeme nielen pri jazykovej realizácii onymických znakov, ale aj pri spôsobe využitia onymických modelov. Frekvenčné údaje sú vhodné na porovnávací výskum (Blanár, 1996, s. 76 n.) Kvantitatívny pomer krstných mien a priezvisk súvisí so štruktúrou pomenovacej schémy. Frekvenčný (a areálový) rozmer majú aj pomenovacie modely. Spracovaním určených štatistických dát môžeme vymedziť priemerový antroponymický systém (op. cit., s. 171 n.). Kvantifikované vzťahy medzi frekvenciou (hustotou) a produktivitou (t. j. javovou stránkou systému) sa dajú znázorniť, ako ukázal R. Š r á m e k (1999, s. 116 – 119), graficky (onymickou krivkou).

(4) Pomocou *komponentovej analýzy a syntézy* metajazykových onymických príznakov relatívne exaktne určujeme obsahovú platnosť takých kategórií ako krstné meno, priezvisko, živé rodinné meno, individuálna charakteristika a pod. Podobne analyzujeme aj základné prvky toponymických podsystémov (Blanár, 1996, s. 152 n.).

(5) Významný pokrok v súčasnej onomastike znamená odklon od etymologizujúceho, „propriálne izolujúceho“ hľadiska pri rozvíjaní problematiky propriálneho jazykového zemepisu. *Propriálny jazykový zemepis* sa pokladá za jednu zo základných pracovných metód novodobej onomastiky (Šrámek, 1999, s. 88 n.). Časové vrstvy, priestorové areály a kvantitatívne údaje sú formou vonkajšej manifestácie kategórie systémového priestoru.

(6) S otázkou temporálnosti, areálovosti a onymických jadier úzko súvisí problematika *rekonštrukcie a rekurzu*, ktorú rozpracoval E. E i c h l e r (1988) a prehĺbil R. Š r á m e k (1990). Cieľom rekonštrukcie je zistiť predpokladanú východiskovú podobu. Metóda rekurzu ráta s existenciou propriálnej sféry jazyka; zameriava sa na zistenie predpokladanej formy vlastného mena v jeho novej modelovej podobe. Vychádza sa zo zákonitostí propriálne pomenovacích procesov (Šrámek, 1999, s. 95 n.).

(7) Areálová a frekvenčná distribúcia onymických javov sa spracúva *kartografickými a štatistickými metódami*. Onymický areál sa nekryje s nárečovým areálom,

lebo oba areály majú odlišné teoretické východiská. Dialektológia sleduje konkrétnu realizáciu onymie v hovorenej podobe; vychádza z lingvistického statusu vlastných mien. V onomastickom prístupe sa sleduje genéza javu i jeho konkrétna realizácia, t. j. vychádza sa z onomastického statusu vlastného mena (pozri Šrámek, 1999, s. 159).

(8) Do okruhu pragmaticolingvistickej metodiky patrí aj otázka *prípravy korpusov mien* (pramenná a materiálková báza). Domýšľajú sa postupy pri zostavovaní homogénnych a nehomogénnych korpusov s empirickým (performačným) a introspekčným (kompetenčným) zameraním (Greule, 1995, s. 335 n.). Čoraz dôslednejšie sa pritom stávajú integrálnou zložkou onomastického výskumu metódy výpočtovej techniky. Budujú sa banky dát, ktoré majú slúžiť nielen na urýchlené a zjednodušené spracúvanie textov, registrov, lexikónov operujúcich s veľkým množstvom mien, ale ktoré by sa dali využiť aj na riešenie vedeckých otázok (pozri napr. Geuenich, 1995, s. 329 n.). Ukázalo sa, že výpočtovou technikou sa dá spracúvať aj obsahová stránka onymických modelov (Blanár – Matejčík, 1978; 1983).

5. POHLAD NA AKTUÁLNE RIEŠENÚ PROBLEMATIKU

Vďaka pragmatickému aspektu sa niektoré stránky vlastného mena osvetľujú z netradičného hľadiska, hľadajú sa perspektívne prístupy onomastického výskumu, určujú sa nové bádateľské ciele. Vzťahuje sa to aj na technickú a heuristickú zložku práce. Pri analýze sa uplatňujú, obvyčajne v kombinácii, viaceré z uvedených metód a metodických postupov. Sústredená pozornosť sa venuje referenčnej identifikácii (5.1.), k onymickej sémantike (cez presupozíčnú identifikáciu) vedie systémový a funkčno-štruktúrally prístup k vlastným menám (5.2.).

5.1. Referenčná identifikácia

Podobne ako sa pred časom v syntaktických prácach zoširoka skúmala výpoveď *John is smoking*, pri analýze vlastného mena sa venovala nemalá pozornosť úvahám o možných modifikáciách referenčného vzťahu mena *Sokrates*. V súhlase s formálnou logikou sa vyslovovali názory o „prázdnom“ mene. Pritom sa nebrala do úvahy heterogenosť onymických tried; napr. neprizeralo sa na rozsiahle triedy s priezračnou motiváciou, na tzv. ambimodálne mená (Dokulil, 1977), ktoré sú motivované apelatívnym lexikálnym významom jednotlivých zložiek, ale súčasne identifikujú jedincov daného druhu, napr. *Slovenský Červený kríž*, *Ministerstvo hospodárstva SR*; podobne živé osobné mená: *Horárka*, *Amerikán*, logonymá *Furman*, *Medika* a pod. A pri osobných menách sa nebrala do úvahy práve z pragmatického hľadiska podstatná okolnosť, a to signalizovanie // nesignalizovanie príbuzenského vzťahu pomenovaných osôb.

Opakuje sa téza, že vlastné mená označujú (denotujú), ale nepodávajú pojmovú informáciu (nekonotujú); teda identifikujú onymický objekt bez toho, že by sprostredkovali zmysel. O tieto východiská sa opiera názor, že vlastné mená predstavujú jazykové znaky len v jednoznačnom spojení (1:1) designátor – referent (onymický objekt)

(napr. Werner, 1995). Pomenovať môžeme iba to, čo sa dá identifikovať. Odôvodnene sa pripomína, že pri používaní mena musí predchádzať znalosť identity individua alebo identifikácia pomocou atribútov pred jazykovým pomenovaním (Searle, 1983). H. C a s t a ñ e d a (1985) pokladá vlastné mená za referenčné varianty, ktoré sa stávajú určitými len v použití, v kontexte. Obsahy vlastných mien (substancie obsahu) nie sú vymedzené pevnými sémantickými príznakmi a z komunikačného hľadiska to ani nie je rozhodujúce. Relevantný je tu mentálny (myšlienkový) obraz, tzv. vedenie o onymickom objekte. Čiastkové obrazy sa postupne dopĺňajú, modifikujú, až napokon vytvárajú komplexné vedenie ako „obsah“ mena. Podľa R. W i m m e r a (1995) má pri fixovaní označovacieho vzťahu kľúčovú úlohu pomenovací akt a pri používaní mena tvorí základnú zložku významu vlastného mena fixovanie označovacieho vzťahu (podobne už Blanár, 1950, s. 11). Aj novšie logicko-sémantické teórie vlastného mena sa usilujú vymedzovať význam mena v súhre príznakov fixovaných a nefixovaných v komunikácii.

Do centra vedeckého záujmu sa dostávajú problémové okruhy súvisiace s prehĺbenou interpretáciou pojmov *krst*, *krstenie* (dávanie, voľba mena), *používanie mena*, *učenie sa novým menám v dialógu*, *ústup mena* (zabúdanie) a široká problematika *vedenia o onymickom objekte*.

Cenné poznatky sa získali textologickou metódou. Textologický prístup priniesol prehĺbený pohľad na postavenie vlastného mena v mikrotexte. Pri analýze používania mien v dialógu O. W e r n e r (1989, s. 181 n.) si všíma používanie „naučených“ mien (Sprachgebrauch) a rozširovanie mennej kompetencie (Spracherwerb). Zásoba vlastných mien nepredstavuje pevnú zložku reči, ide o ustavičnú fluktuáciu medzi osvojením si a zabúdaním mien. Podľa O. W e r n e r a vlastné meno predstavuje jazykový znak až spojením istého onymického objektu (presnejšie: mentálnej entity) s vlastným menom – výrazom. Proces osvojenia si mena nastal až týmto priradením. V zásade je to prípad dialógu. Avšak hovoriaci a počujúci nedisponujú pri referencii rovnakými znalosťami. Vlastné mená predstavujú v jazykových systémoch premennú, ktorá sa môže v reči nahradiť konštantným vlastným menom. – R. H a r w e g (1993, s. 169) pokladá textológiu za čiastkovú disciplínu jazykovedy a domýšľa jej pojmovú a teoretickú základňu. Z hľadiska lingvistického statusu sleduje použitie krstného mena ako nositeľa vetného dôrazu v makrotexte (porov. *Kärl hat heute geschrieben*), nie však ako funkčný člen mennej sústavy (istého podsystému).

Viacerí bádatelia sa dotýkajú otázky vedenia o onymickom objekte v ústnej alebo písomnej komunikácii. Pokiaľ ide o stupeň vedenia o onymickom objekte, poznáme viaceré typové situácie. V spoločenskej komunikácii nejestvuje propriálny komunikačný znak bez virtuálneho vzťahu k onymickému objektu. Tzv. poznanie vlastného mena má dosť veľké rozpätie.

Všimnime si napríklad tieto prípady:

a) Komunikant vie, do ktorej triedy vlastných mien patrí pomenovaný onymický objekt. Informačná zložka jazykového pomenovania je dostačujúca na realizáciu referenčného vzťahu; porov. *Zajtra cestujem do Košíc*.

b) V kontexte *Neviem, kde sa nachádza Karalalumpur* ide o celkom neznámy onymický objekt. V kontexte *Nepodarilo sa nám zistiť, aký ústav sa skrýva za skratkou SÚSCh* poznáme len triedu vlastných mien, do ktorej objekt patrí (chrématonymum).

c) *Stalo sa raz v meste N*. Trieda onymických objektov je tu známa, ale príslušný referenčný vzťah sa vedome nerealizuje, ostáva utajený.

V uvedených prípadoch môžeme vedeckou analýzou rekonštruovať modelovú hodnotu príslušných tried onymických objektov. Pri podobnej analýze sa dostáva do popredia modelová platnosť mena a ustupuje znalosť jeho referenčného vzťahu. V komunikácii je situácia iná. Komunikácia predpokladá jednak znalosť triedy proprií, do ktorej spomínaný objekt patrí, jednak realizáciu referenčného vzťahu. Vedenie o onymickom objekte má teda v komunikácii dve zložky. Prvým stupňom poznania je uvedenie si triedy jeho onymických objektov, do ktorej pomenovania lexéma patrí, druhou zložkou je realizácia referenčného vzťahu k danému onymickému objektu, ktorá implikuje viac-menej širokú znalosť o jeho povahe, vlastnostiach a charakteristických znakoch (podobne Dolník, 1995, s. 110). Referenčná identifikácia sa uskutočňuje pomocou jazykového pomenovania, ktoré je ako formálna stránka komunikačného onymického znaku nositeľom encyklopedickej informácie o onymickom objekte. Pri vedeckej rekonštrukcii onymickej sémantiky (modelovej hodnoty v systéme) referenčná identifikácia ustupuje do úzadia.

Po 10 rokoch sa O. L e y s (1979, s. 61 – 86) vracia k základným otázkam vlastného mena z pragmatického hľadiska. Odvoláva svoje staršie (neudržateľné) stanovisko ovplyvnené filozoficko-logickým myslením (Leys, 1965; 1967). Jeho nový príspevok sa v niektorom ohľade približuje k názoru, ktorý som formuloval ako onomastický status vlastného mena. V duchu prijímaného pragmatického stanoviska i naďalej hodnotí vlastné meno ako „situačne nezávislý referenčný prostriedok“. Samotné vlastné meno nereferuje, meno je len prostriedok na referenciu. Leysova pragmatická definícia vlastného mena znie takto: Vlastné meno je jazykový prostriedok na bezprostredný (situačne nezávislý), teda pevný spôsob referovania. O. Leys dospel k záveru, že so zreteľom na pragmatický aspekt majú propriá osobitné postavenie v systéme lexikálnych kategórií. Pragmatická lingvistika sa nemá oddeľovať od systémovej lingvistiky.

Pri osvetľovaní vyššie uvedených pojmov – ktoré predstavujú dôležité úlohy pragmatického výskumu – naďalej sa premyslene vypracúvajú aj metodiky kvantitatívneho rázu, ktoré pomáhajú zhromaždiť, triediť a exaktnými metódami vyhodnocovať bohatý heuristický materiál historickej i synchronickej povahy (onymické kartotéky, menné registre, mapy, diagramy, tabuľky, ankety). Odôvodnene sa však pripomína, že voľba a dávanie mena predstavujú sociálno-psychologickú kategóriu mentál-

nosti („duchovno-duševnej dispozície“ – Geiger, 1932, s. 77; Debus, 1995, s. 345), ktorú nemožno objektívne empiricky uchopiť. Jednako však štatistické spracúvanie anketových testov, ich vyhodnocovanie ako pravdepodobnostných a zisťovanie istých tendencií pri skúmaných pomenovacích postupoch predstavuje krok od induktívnych (kvalitatívnych) metód k metódam kvantitatívnym, deduktívnym (Debus, 1995, s. 345 – 346). Ako príklad uveďme uplatnenie metódy difúznosti, ktorou V. K o h l h e i m (1981, s. 137 – 157) skúmal spôsob prenikania, šírenia a zdomácnovania kresťanských osobných mien v 13. a 14. stor. v Regensburgu. Po opustení staršieho, mechanického „selekčného“ princípu, podľa ktorého dostávali novorodenci germánske mená, od 13. stor. sa začal uplatňovať nový „konotačný“ pomenovací princíp, keď sa osobné meno začalo samostatne vyberať z inventára kresťanských mien svätých. Tento spôsob pomenúvania sa šírila v stredoveku od spoločensky najvyšších vrstiev. – Vzorovú pilotnú štúdiu *Namengebung und soziale Schicht* so širokým záberom nastolených problémov a s bohatými ukázkami pripravovaných ankiet a zistených riešení publikoval F. Debus a kol. (1993, s. 229 – 258).

V komentovaných príspevkoch nájdeme niekoľko slabých miest. – Filozoficko-logické osvetľovanie povahy vlastných mien v duchu millovskej tradície stráca svoju presvedčivosť v modernej onomastike, v ktorej sa analyzuje vlastné meno ako prvok onymickej sústavy (systému), a nie ako izolovaný jav. Len postupne sa prepracúva stanovisko, že vlastné meno a jeho onymický význam sú languové kategórie (porov. F. Debus, O. Leys). Často však obhajuje názor, že významové a konotačné prvky mena nie sú jeho inherentné významové príznaky. Koncepcia, že špecifický onymický význam sa konštituuje funkčným prehodnotením pragmatických, spoločensky dôležitých príznakov mena charakteristických pre celé triedy vlastných mien, sa zdôvodňuje najmä v onomastickej teórii rozvíjanej napr. na Slovensku, v Česku a v lipskom stredisku. – Je zaujímavé, že v prehĺbených textologických príspevkoch sa nevenovala pozornosť tzv. propriálnemu kontextu typu P: P: P, i keď pragmatickolingvistická problematika vychádza z realizácie predovšetkým týchto vzťahov. V propriálnom kontexte výraznejšie vystupujú do popredia špecificky onymické príznaky; uveďme napr. antroponymický kontext:

Ján <i>Hlavatý</i>	Ján Hlavatý
Michal <i>Hlavatý</i>	Ján Hlavaj
Anna <i>Hlavatá</i>	Ján Kalík

V tomto kontexte vidíme podstatnú úlohu príznaku <signalizovanie – nesignalizovanie príbuzenského vzťahu> a <+ dedičnosť> – <- dedičnosť> pri osobnom pomenovaní, ako aj odlišnú onymickú platnosť krstného mena a priezviska. – Pre pochopenie komunikačnej úlohy vlastného mena je dôležité vedenie o onymickom objekte typu *Stalo s raz v meste N*. V komunikačnej praxi sa neutralizujú onymické príznaky najnižšieho rangu; aktualizuje sa však generický príznak, poukazujúci na príslušnú triedu vlastných mien (osoba, rieka, obec, neosídlené miesto v teréne a pod.), ktorý sa spája v referenčnej identifikácii s istým stupňom vedenia o onymic-

kom objekte. V takom prípade si hovoriaci a počúvajúci uvedomia, na aký objekt sa vzťahuje napr. homonymický názov *Dunaj* (obchodný dom *Dunaj*, a nie rieka, loď, rekreačný dom *Dunaj*). – Viac pozornosti si zasluhuje otázka onymického systému, systémotvorných prvkov a vzťahov.

5.2. Presupozičná identifikácia. Fungovanie onymických systémov v spoločenskej komunikácii

Onymický systém pozostáva zo súboru onymických systémotvorných prvkov, ktoré vstupujú do rozličných onymicky relevantných vzťahov. Ako sme už spomenuli, prvkami onymického systému sú pomenovacie modely s ich zložkami (obsahový model, motivačný model, slovotvorný model). V jazykovej komunikácii sa realizujú pomenovacie modely ako antroponymické, toponymické, chrematonymické znaky, spojené s príslušným jazykovým systémom a podmienené normami danej onymickej sústavy. Konkrétne vlastné mená chápeme ako výraz onymických systémových noriem. Onymický systém teda existuje reálne v spoločenskej komunikácii. Komunikačné znaky vznikajú z potrieb spoločenskej praxe a ako realizácie systémových možností uspokojujú spoločenské potreby. Organizačným a systémotvorným princípom každej onymie a onymického systému je základná funkcia vlastných mien spoločensky podmienená identifikácia//diferenciácia. Je to pojem komplexnej, integratívnej povahy, ktorý ako spoločný generický príznak zahŕňa nomináciu, identifikáciu, diferenciáciu (porov. aj Šrámek, 1999, s. 28). Každé vlastné meno sa začleňuje prostredníctvom svojho obsahu a formy do mikroštruktúrnych (synonymných, homonymných, slovotvorných a i.) vzťahov. Tieto mikroštruktúrne vzťahy tvoria jednu z charakteristických čŕt danej onymie, ktorá má systémovú povahu. V tejto súvislosti upozorníme na zaujímavý prípad, ako úzko súvisí lingvistický a onomastický status vlastného mena. Príklad je z okruhu slovenských živých osobných mien: Mária *Kohútová* sa v jej okolí prezýva *Sliepočka*, Justín *Andel* zas *Čertík*. Pri tejto propriálnej antonymii sa využíva antonymicky lexikálny význam antropolexém úradných priezvisk. Spoločenské podmienky nositeľov mena a diferencované pomenovacie potreby sú potenciálnym zdrojom dynamiky a vývinu onymií i onymických sústav. Používanie vlastných mien v spoločenskom styku tvorí integrálnu zložku onomastického výskumu. Pragmatický aspekt (ktorý sa v mnohom prelína so sociolingvistickým) má vo funkčno-štruktúrnom prístupe svoje pevné miesto. Bohatú a rozmanitú pragmatickolingvistickú (a sociolingvistickú) problematiku v ďalšom problémovom výbere a v skratke len naznačíme (podrobnejšie Blanár, 1996).

(1) Onymický systém a jeho dimenzie

Dimenzia priestoru. Pri toponymách jestvuje priame motivačné spojenie medzi pomenovaním a pomenovaným objektom. Toponymum je s istým miestom v teréne trvalo spojené. Miestne názvy sú rozložené v zemepisnom priestore. V toponymách je petrifikovaná pôvodná motivácia v istej onymickej situácii. Fungovanie antroponym a antroponymického systému určuje generačná menlivosť pomenovaných osôb v triede

mužov, žien a (slobodných) detí. V týchto troch triedach sa uskutočňuje v každej novej generácii reprodukcia osobných mien. Pri niektorých triedach tzv. živých mien (mená domu, neúradné prímená) je relevantný príznak lokalizácie. Pomenovacie modely majú svoje charakteristické zemepisné rozloženie.

Dimenzia času. Toponymický systém má popri zemepisnej aj vývinovú stratégiu. Tvorenie nových miestnych názvov ukazuje, že toponymický systém reaguje na zmeny onymickej situácie. Pri osobnom pomenovaní nejde len o dynamiku, ktorá vyplýva z potreby pomenovať nových jedincov pri ustavičnej výmene generácií. Rozširujúci sa súbor antroponymických objektov a pomerne obmedzené pomenovacie možnosti podnietili charakteristický vývin pomenovacieho systému: vývin smeroval od systému spočívajúceho na nededičných osobných menách (nie celkom presne sa hovorí o jednomennom systéme) cez bližšie identifikovanie pomocou prímen a individuálnych charakteristík k antroponymickému systému, ktorého základným členom je dedičné priezvisko. Touto vnútornou prestavbou vznikol ako onymické generálum kvalitatívne nový onymický systém (tradične nazývaný dvojmenný a trojmenný). Vývinové smerovanie postupovalo od vyjadrenia príbuzenskej príslušnosti k jednotlivcovi (otec, matka) k označeniu príslušnosti k rodine ako celku. Jazykovým symbolom rodinnej príslušnosti sa stáva funkčný člen, ktorý tento kolektívny príbuzenský vzťah signalizuje. Tento funkčný člen rozvíjajú ďalšie antroponymické príznaky: <príbuzenský vzťah k rodine ako celku>, <dedičnosť> a sčasti <ustálenosť administratívno-právnym úzom>. Vzhľadom na tieto posuny na rovine designácie utvoril sa nový pomenovací model – priezvisko. Krstné meno „pokleslo“ na určujúci člen a bývalý určujúci člen, upevnený novými antroponymickými príznakmi, sa stal hierarchicky základným členom pomenovacej schémy:

$$A + b \rightarrow a + B$$

Tento vývin je vzorovou ukážkou, ako dali administratívne požiadavky organizovaného štátu a úsilie privilegovaných vrstiev upevniť vlastné právno-držiteľské nároky podnet na vnútornú prestavbu antroponymického systému.

Dimenzia frekvencie. Štatistické spracovanie osobných mien a miestnych názvov ukázalo, že jednotlivé mená, ale aj obsahové a slovotvorné modely sa vyznačujú frekvenciou príznačnou pre isté triedy mien. Pri obsahových, motivačných a slovotvorných modeloch môžeme zistiť rozličné, viac alebo menej produktívne pomenovacie postupy. V onymických systémoch odlišujeme centrálnu a periférnu modely. Ich vzťah a hierarchia sa v historickom vývine menia (Blanár, 2000, s. 21 n.).

(2) Vzhľadom na všeobecnejšie (genericke) príznaky <ustálenosť administratívno-právnym – užším spoločenským úzom> odlišujeme úradné onymické systémy (sústavy) a systémy, ktoré sa realizujú v podmienkach poloúradného a súkromného styku. Odlíšenie úradnej a neúradnej mennej sústavy má veľký význam najmä pre antroponomastiku. Otázky patriace do tohto pracovného kruhu predstavujú typický prípad sociolingvistických a pragmaticolingvistických vzťahov v onomastike. Vzhľadom na rozmanité variantné podoby mena hovorí sa niekedy o troch úrovniach

jazykového kontaktu (Lubaš, 1980, s. 25 n.) W. K a n y (1995, s. 509 n.) sleduje viazanosť rozličných konotačných typov neúradných osobných mien na rozličné komunikačné situácie. Na Slovensku skúmame túto problematiku od 40. – 50. rokov. S J. Matejčíkom sme zhromaždili vyše dvojmiliónovú zbierku živých osobných mien zo stredného Slovenska. Pracovným kritériom výskumu bolo zisťovať neúradné pomenovanie používané v neprítomnosti pomenovanej osoby. Okolo 60 000 mien sme klasifikovali podľa vypracovanej modelovej teórie. Ukázalo sa, že obsahové modely majú charakteristickú areálovú distribúciu a že sa dajú aj kategoricky spracúvať. Živé osobné mená (podobne ako mnohé vrstvy chrématónym) sú presvedčivým protiargumentom vyslovovanej tézy, že vlastné mená sú designátory – etikety bez (lexikálneho) významu; porov. napr. Mara *Drotárka* (manžel bol drotárom), Jožo *Predseda* (otec bol predsedom družstva), Ferko *Krivuš* (kríval na jednu nohu). To isté možno povedať o ambimodálnych menách; porov. *Fakultná nemocnica v Bratislave, Národný kontrolný úrad*.

(3) Ako sa prejavuje presupozičná identifikácia v danom ústnom alebo písomnom kontexte? Onymická sémantika vlastného mena sa vymedzuje vedeckou analýzou. Keď sa použije meno napríklad v dialógu, z komunikačného hľadiska je dôležitý len generický príznak (osoba, rieka, vrch, osada atď.), t. j. zaradenie do príslušného onymického subsystému. Príklad: pozdrav poslaný zo Štrbského Plesa poukazuje na miestnu časť *Štrbské Pleso* (a nie na jazero *Štrbské pleso*). Pozdrav splnil informačnú úlohu, len keď si adresát povšimol tento ortografický a vecný rozdiel. Rozdiel medzi pomenovaním týchto dvoch onymických objektov, obce a plesa, sa totiž v písanom prejave vyznačuje graficky (veľké písmeno – malé písmeno). Poznať obsah vlastného mena v komunikácii – ako sme už spomenuli – znamená spojiť triedu vlastného mena (generický príznak presupozičnej identifikácie) s referenčnou identifikáciou (vedenie o onymickom objekte). Uvedený príklad svedčí, že úradné pomenovacie sústavy majú svoju normu. Pôsobnosť a znalosť tejto normy je predpokladom úspešnej komunikácie. Pri osobných menách usmerňuje výber mien, ich zapisovanie do úradných dokumentov a úradné používanie celý súbor právnych predpisov.

(4) V úradnej sústave sú zakódované niektoré pomenovacie vývinové tendencie typické pre živé pomenovacie vzťahy. Ustupuje aj donedávna obvyklé mechanické preberanie manželovho priezviska nevestou pri sobáši. V tejto tendencii možno vidieť prejavy emancipácie ženy. Napr. vo Fínsku sa od 1. 1. 1986 pri sobáši manželov pripúšťajú viaceré alternatívne možnosti. Manžel a manželka si môžu vybrať priezvisko podľa 5 možností a pre pomenovanie dieťaťa jestvujú 2 alternácie. Keď sa manželia na priezvisku dieťaťa nedohodnú, dieťa dostáva priezvisko svojej matky (podľa informácie dr. Sirkky Paikkalovej, Helsinki – Espoo). Pre fínsku úradnú antroponymickú sústavu je charakteristické výraznejšie uplatnenie ženských nositeľov (manželka – matka) pri pomenúvaní manžela i pri pomenúvaní detí. Slovenská alebo maďarská antroponymická sústava takéto možnosti nepozná.

(5) *Odras interferenčných vzťahov nositeľov mena v onymickej sústave*

Hospodársko-spoločenské pomery nositeľov mena a celá pomenovacia situácia v kontaktoch podmienkach ovplyvňujú aj využívanie motivačných kategórií a zasahujú i onymicky relevantné príznaky. Zásah do pomenovacích princípov môže mať svoje dôsledky v onymickom systéme. Napr. lužicko-srbská antroponymia bola sčasti modelovaná podľa nemeckého vzoru. Príznak <mužská – ženská osoba> sa zriedka vyjadruje slovanskými sufixami *-owa*, *-ina* u ženských nositeľov. Príslušnosť k ženskému pohlaviu sa alebo morfeomaticky nevyjadruje, alebo sa vyjadruje sufixom *-in(na)*, prípadne len ženským krstným menom pred prímenom (Wenzel, 1983, s. 117 – 118). Ešte príklad z okruhu bulharsko-tureckých kontaktov. Štátna administratíva môže dať podnet na zmenu celej pomenovacej sústavy menšinového etnika. To bola situácia v bývalom mnohonárodnostnom Sovietskom zväze. V Bulharsku sa dostáva do kontaktu pri pomenovaní tureckých osôb úradná (celoštátna) trojmenná sústava s dvojmennou sústavou charakteristickou pre osobné pomenovanie príslušníkov tureckého etnika. Administratívne úpravy však nezasiahli funkčné členy typické pre sústavu neúradných mien, a to individuálnu charakteristiku (nededičnú prezývku), živé rodinné meno (dedičnú prezývku) a meno domu. Napr. v miestnom styku v obci Belinci (v bulharskom Delí Ormane) *David Velinov Javašev* (predtým *Sülejman Veliev Alijev*) má dom, ktorý sa stále volá *Kodža Ismal'* (tur. *koça* „mocný“, *Ismal'* je meno bývalého vlastníka). Hoci úradná menná sústava je administratívno-právne štandardizovaná, živé pomenovanie si zachováva kontinuálnu vývinovú líniu (Blanár, 2003).

6. ZÁVER

Výskum vlastných mien, rozsiahlej a mnohotvárnej vrstvy slovnej zásoby národného jazyka, nemožno obsiahnuť niekoľkými metódami ani obmedziť na niekoľko aspektov. Komplexný výskum predpokladá široko založené heuristické pracovné postupy a analýzu súdobých i historických materiálov rozličnými metódami a metodickými postupmi, ktoré sa modifikujú vzhľadom na rôznorodé onymie. Pri spracúvaní onymií má pevné miesto pragmatický (a jemu blízky socioonomastický) aspekt. Vďaka metódam a metodickým postupom primeraným pragmatickému aspektu sa prehĺbilo poznanie viacerých stránok onomastiky. Niektoré základné otázky si však žiadajú ďalšie analýzy, úvahy, konfrontácie. Pri ich riešení nemožno obísť základné metodologické východisko: poňatie dvojakeho, lingvistického a onomastického statusu vlastného mena, ako aj systémový a funkčno-štruktúrally prístup k vlastným menám. Opierajúc sa o tieto východiská, formuloval som tu výklady, ku ktorým som dospel doterajším výskumom.

Bibliografia

- ACHMANOVA, O. S.: Slovar lingvističeskich terminov. Moskva 1966.
- BLANÁR, V.: Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomeštných mien v Maďarsku. Bratislava 1950.
- BLANÁR, V.: Metodologické otázky onomastiky. Jazykovedný časopis, 26, 1975, s. 130 – 137.
- BLANÁR, V.: Onomastika vo svetle vedy o vede. In: Onomastika jako spoločenská veda. Sborník příspěvků z 1. československé onomastické konference (18. – 20. 5. 1982 v Trojanovicích). Red. R. Šrámek. Praha 1983, s. 13 – 17.
- BLANÁR, V.: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii. Bratislava, Veda 1996. Nemecký preklad: Theorie des Eigennamens. Status, Organisation und Funktionieren der Eigennamen in der gesellschaftlichen Kommunikation. In: Germanische Linguistik 164 – 165, 2001. Hrsg. F. Debus. Hildesheim – Zürich – New York 2001.
- BLANÁR, V.: Das onymische System und sein Fungieren. In: Akten des 18. Internationalen Kongresses für Namenforschung. Trier, 12. – 17. April 1993. Band II. Namenssysteme im interkulturellen Vergleich. Hrsg. D. Kremer – R. Šrámek. Tübingen 2000, s. 21 – 24.
- BLANÁR, V.: K pomenúvaniu tureckých osôb v bulharskom prostredí. In: XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Lubľane. Príspevky slovenských slavistov. Bratislava 2003.
- BLANÁR, V. – MATEJČÍK, J.: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava 1978; I. 2. Distribúcia obsahových modelov. Martin 1983.
- CASTAÑEDA, H. N.: Sprache und Erfahrung. Texte zu einer neuen Ontologie. Eingeleitet und übersetzt von H. Pape. Frankfurt/M 1982.
- ČERMÁK, F.: Jazyk a jazykověda. Praha 2001.
- DEBUS, F.: Zur Pragmatik der Namengebung und Namengebrauch in unserer Zeit. In: Der Eigenname in Sprache und Gesellschaft. I. Verhandlungen im Plenum. 15. Internationaler Kongreß für Namenforschung (13. – 17. August 1984). Hrsg. E. Eichler et al. Leipzig 1985, s. 49 – 75.
- DEBUS, F. et al.: Namengebung und soziale Schicht. Bericht über ein Projekt zur Personennamenkunde. In: Reader zur Namenkunde, II. Anthroponymie. Hrsg. F. Debus – W. Seibicke. Germanistische Linguistik 115 – 118, 1993. Hildesheim – Zürich – New York 1993, s. 229 – 258.
- DEBUS, F.: Methoden und Probleme der soziologisch orientierten Namenforschung. In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 344 – 351.
- DOKULIL, M.: Status tzv. vlastních názvů. Slovo a slovesnost, 38, 1977, s. 311 – 319.
- DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika. Bratislava 1990.
- DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika a onomastika (K otázke významu vlastných mien). In: 10. slovenská onomastická konferencia. Red. J. Kačala. Bratislava 1991, s. 209 – 214.
- DOLNÍK, J.: Forma a význam vlastného mena. Slavica Slovaca, 30, 1995, s. 105 – 111.
- DOLNÍK, J.: K pragmatike vlastných mien. In: 13. slovenská onomastická konferencia. Zborník materiálov. Zost. M. Majtán – P. Žigo. Bratislava 1998, s. 21 – 25.
- DOLNÍK, J.: Lexikológia. Bratislava 2003.
- EICHLER, E.: Probleme der onomastischen Rekonstruktion als linguistische Universale. In: probleme der Namenbildung. Rekonstruktion der Eigennamen und ihnen zugrundeliegenden Appellative. Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica, 18. Upsala 1988, s. 90 – 103.
- EICHLER, E.: Sprachkontakte im Lichte der Onomastik. In: Reader zur Namenkunde, I. Namen-theorie. Hrsg. F. Debus – W. Seibicke. Germanistische Linguistik 98 – 100, 1989. Hildesheim – Zürich – New York 1989, s. 377 – 389.
- EICHLER, E.: Entwicklung der Namenforschung. In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 380 – 383.
- Filosofický slovník. Kolektiv autorů. Olomouc 1998.

- GAHÉR, F.: Logika pre každého. 2. vyd. Bratislava 1998.
- GEIGER, Th.: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Soziographischer Versuch auf statistischer Grundlage. (Soziologische Gegenwartsfragen 1). Stuttgart 1932.
- GEUENICH, D.: Methoden und Probleme der computerunterstützten Namenforschung. In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 335 – 339.
- GREULE, A.: Methoden und Probleme der corpusgebundenen Namenforschung. In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 339 – 344.
- HANSACK, E.: Bedeutung, Begriff, Name. Studia et exempla linguistica et philologica (SELP). Series II: Studia minora. Ed. K. Trost. Tom I. Regensburg 1990.
- HARWEG, R.: Zur Textologie des Vornamens. Perspektiven einer Großraumtextologie. In: Reader zur Namenkunde, II. Anthroponymie. Hrsg. F. Debus – W. Seibicke. Germanistische Linguistik 115 – 118, 1993. Hildesheim – Zürich – New York, 1993, s. 169 n.
- HELBIG, G.: Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1986.
- HILGEMANN, K.: Semantik der Eigennamen. Untersuchungen zur Struktur der Eigennamenbedeutung anhand von norwegischen Beispielen. Göppingen 1978.
- IMRICHOVÁ, M.: Logonymá v systéme slovenčiny. Prešov 2002.
- KANY, W.: Namenverwendung zwischen öffentlich und privat. In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 509 – 514.
- KOHLHEIM, V.: Diffusionstheoretische Aspekte spätmittelalterlicher Anthroponymie. Die Verbreitung der Rufnamengebung nach Heiligennamen in Regensburg bis a. 1375. In: Deutsch-slawische Namenforschung. Hrsg. H. B. Harder. Marburg/Lahn 1981, s. 137 – 157.
- KRIPKE, S. A.: Naming and Necessity. In: Davidson et al.: Semantics of Natural Language. Dordrecht – Boston 1972.
- LAUR, W.: Der Name. Beiträge zur allgemeinen Namenkunde und ihre Grundlegung. Heidelberg 1989.
- LEWANDOWSKI, Th.: Linguistisches Wörterbuch, 2. Heidelberg 1976.
- LEYS, O.: Was ist ein Eigenname? Ein pragmatisch orientierter Standpunkt. Leuvense Bijdragen, 68, 1979, s. 61 – 86.
- LÖTSCHER, A.: Der Name als lexikalische Einheit: Denotation und Konnotation. In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 448 – 457.
- LUBAŚ, W.: Społeczne warianty nazw własnych we współczesnej polszczyźnie. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia (Zemplínska šírava 20. – 24. septembra 1976). Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava 1980, s. 25 – 30.
- Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995.
- PLESKALOVÁ, J.: Nový pohled na stará slovanská antroponyma. Slavia, 70, 2001, s. 153 – 160.
- PULGRAM, E.: Historisch-soziologische Betrachtung des modernen Familiennamens. Beiträge zur Namenforschung, 2, 1950/1951, s. 132 – 165.
- Reader zur Namenkunde. I. Namentheorie. II. Anthroponymie. Germanistische Linguistik 98 – 100, 115 – 118. Hrsg. F. Debus – W. Seibicke. Hildesheim – Zürich – New York 1989, 1993.
- SEARLE, J. R.: Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge 1969.
- SEREBRENNIKOV, B. A.: Problema vzaimootnošenija obščej metodologii lingvističeskoj nauki i častnyh metodov lingvističeskogo issledovanija. In: Obščee jazykoznanije 3. Metody lingvističeskich issledovanij. Moskva 1973, s. 257 – 310.

- Słowiańska onomastyka. Encyklopedia, tom I. Red. E. Rzetelska-Feleszko et al. Warszawa – Kraków 2002.
- SUPERANSKAJA, A. V. et al.: Teorija i metodika onomastičeskich issledovanij. Moskva 1986.
- ŠLOSAR, D.: Opyt razrabotki optimal'noj modeli dl'a sravnenija rodstvennych jazykov v oblasti slovoobrazovanija. In: Sopostavitel'noje izučenje slovoobrazovanija slavjanskich jazykov. Moskva 1987, s. 116 – 121.
- ŠRÁMEK, R.: Zur onomastischen Rekursion. *Studia Onomastica* VI, NI Beihelft 13/14, 1990, s. 39 – 52.
- ŠRÁMEK, R.: Eigennamen im Rahmen einer Kommunikations- und Handlungstheorie. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 380 – 383.
- ŠRÁMEK, R.: Úvod do obecné onomastiky. Brno 1999.
- WALTHER, H.: Zu den gesellschaftswissenschaftlichen Grundpositionen der Namenforschung. In: *Der Name in Sprache und Gesellschaft. Beiträge zur Theorie der Onomastik*. Berlin 1973, s. 13 – 30.
- WENZEL, W.: Studien zu sorbischen Personennamen. Systematische Darstellung. Bautzen 1987.
- WERNER, O.: Pragmatik der Eigennamen (Überblick). In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 476 – 484.
- WIMMER, R.: Eigennamen im Rahmen einer allgemeinen Sprach- und Zeichentheorie. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, I. Hrsg. E. Eichler et al. Berlin – New York 1995, s. 372 – 379.

SLOVENSKÁ REČ 1932 – 2002.

Vedecká konferencia. Bibliografia. Ed. S. Ondrejovič.
Bratislava, Veda 2003. 360 s.

S. Ondrejovič: Sedem decénií časopisu Slovenská reč. – *L. Bartko*: O účasti Matice slovenskej na založení a počiatocnom obsahovom zameraní Slovenskej reči. – *V. Blanár*: Tzv. zlý autor a začiatky Slovenskej reči. – *J. Kraus*: Lingvistika, nebo popularizace vědy? – *J. Dolník*: Slovenská reč a teória spisovnej slovenčiny. – *J. Horecký*: Slovenská reč ako diskusné fórum. – *D. Slančová*: Personálne príležitostné články v časopise Slovenská reč. – *J. Findra*: Štylistika v matičnej Slovenskej reči. – *J. Bosák*: Samo Cambel v Slovenskej reči. – *J. Kačala*: Henrich Bartek – významný znalec a kodifikátor spisovnej slovenčiny. – *M. Dudok*: Ján Petrikovich a Slovenská reč. – *J. Mlacek*: Vlado Uhlár a jeho spolupráca so Slovenskou rečou. – *M. Považaj*: Slovenská reč a jazyková kultúra. – *I. Ripka*: Revízia Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1931. – *F. Ruščák*: Reformné pravopisné snahy Ľudovíta Nováka. – *M. Žiláková*: Príspevky slavistov z Maďarska v Slovenskej reči. – *J. Svobodová*: Proměny Naší řeči. – *M. Marsinová*: Bola som výkonnou redaktorkou Slovenskej reči v rokoch 1954 – 1958. A potom?

***

A. Oravcová – *S. Ondrejovič*: Autorský register časopisu Slovenská reč za roky 1932 – 2002.

JB

PAUL HOPPER A JEHO EMERGENTNÁ GRAMATIKA

VIKTOR KRUPA

KRUPA, V.: Paul Hopper and His Emergent Grammar. *Jazykovedný časopis*, 55, 2004, No. 1, pp. 21 – 26. (Bratislava)

Paul Hopper refuses the idea of an immanent development of the standard language and pays a special attention to the link of language with the practices and with the social situation of its users. Due to continuous changes in the language community the standard variety remains open and susceptible to such modifications that may manifest different solutions. Hopper's attitude to language relies on the philosophical dimension of Jacques Derrida and is critical of Chomsky's so-called rationalism. He rejects as simplistic the view according to which each language is a realization of a single non-contradictory model in accordance with which what is „correct“ is confronted only with what is „incorrect“ or „wrong“.

V pozoruhodnej práci *Emergent Grammar* Paul Hopper (1987), zrejme ovplyvnený myšlienkami J. Derrida, vystúpil s novým názorom na výskum jazykov, principiálne odlišným od rozšírených predstáv „kompetenčných“ lingvistov vychádzajúcich z racionalizmu – pri utváraní syntaxe pripisuje väčšiu váhu praxi komunikácie. Kladie si otázky, čo je gramatika, čo je gramatické poznanie, nakoľko sa dá pochopiť a čo všetko o nich môžeme zistiť. Odhodlal sa nanovo prehodnotiť všeobecné základy disciplíny, aby dokázal neadekvátnosť pojmu gramatickej kompetencie, z ktorej pomerne dlho vychádzala americká jazykoveda pod vplyvom A. N. Chomského. P. Hopper odmietol predstavu, že gramatika je svojím spôsobom zakódovaná v mozgu pri narodení, ale hľadá jej vznik v procese komunikovania.

Teoretickú polemiku v jazykovede dlho ovládal konflikt medzi tzv. formalistami a funkcionalistami. Podľa P. Hoppera neexistuje jednotný fenomén „gramatika jazyka“ a jeho kritika pojmu gramatickej kompetencie smeruje proti všetkým názorom, ktoré pripúšťajú, že gramatika sa dá skúmať ako statická, intersubjektívna alebo dokonca univerzálna, prípadne obidvoje. Hoci Hopperove názory sú naozaj provokujúce, jazykovedci nereagovali na ne veľmi otvorene. Možno preto, že všeobecné ignorovanie je osvedčená stratégia reakcie na niečo nepríjemné, aspoň podľa T. Webera (Weber, 1997, s. 177).

Emergentný jav je taký, ktorého podstata nie je inherentná v systéme – systém sa utvára v priebehu adekvátneho používania, konštatuje L. McCauley (t-mccauley@mephis.edu). Gramatika čerpá z opätovného vnímania štruktúry rečovej komunikácie, ale pritom nie je zdrojom tejto štruktúry (McCauley, 8). Hypotéza emergentnej

gramatiky sa dokonca odvažuje začieť hlboko do minulosti človeka a popiera mimoriadnu dôležitosť jazyka z evolučného hľadiska; pre existenciu druhu nebola inteligencia na úrovni ľudskej ani zďaleka nevyhnutná (tak ako ju pre svoju existenciu nepotrebovali tisíce či desaťtisíce druhov živých tvorov), a podnet jej vzniku treba hľadať v určitých environmentálnych okolnostiach (pozri McCauley), medziiným napríklad v prudkých klimatických teplotných výkyvoch raz jedným, raz druhým smerom, ktoré si v záujme prežitia druhu vyžadovali pohotovú ako aj veľmi účinnú reakciu (Calvin, 1998, s. 44 – 50).

P. Hopper odmieta tzv. „kompetenčnú“ hypotézu gramatiky z viacerých dôvodov. Koniec koncov aj u Chomského sa stretávame, že dieťa, ktoré si osvojuje jazyk, v istom zmysle konštruje pre seba gramatiku na základe pozorovania výpovedí, ktoré sú vetami a výpovedí, ktoré nie sú vetami (t. j. na základe korektúr zo strany rečového spoločenstva) (Winston, 2002, s. 22). Hypotéza emergentnej gramatiky sa týka fundamentálnych lingvistických pojmov a má aj interdisciplinárnu platnosť. Hoci v lingvistike sa možno dodnes vyníma ako pomerne izolovaný jav, paralelné úvahy na poli iných disciplín sa vyskytujú napríklad v knihe H. W h i t a venovanej historiografii (White, 1987), v práci J. C l i f f o r d a – G. E. M a r c u s a o poetike a politike etnografie (Clifford – Marcus, 1986), ako aj J. C u l l e r a o dekonštrukcionizme (Culler, 1982). Všetci títo vedci nejakým spôsobom súhlasia s Hopperovou argumentáciou zameranou proti tradičným pojmom mentálnej štruktúry, kompetencie a intersubjektivity a všetci sú ovplyvnení J. Derridom.

Kľúčovými pojmami Hopperovho uvažovania sú termíny ako temporalita, emergencia a politika. P. Hopper vychádza z Cliffordovej charakterizácie kultúry ako „časovej, emergentnej a spornej“ („disputed“) a tvrdí, že to isté platí o gramatike, ktorú takisto ako reč musíme pokladať za jav existujúci v reálnom čase, za jav spoločenský, a preto aj dočasný či prechodný; jej štruktúra zostáva vždy nedovršená (deferred), predstavuje neprestajne prebiehajúci proces, stále sa stvárnjuje a nikdy nedosiahne cieľ (dodajme, že aspoň kým jazyk žije), a preto je emergentná. Ak príde k sformulovaniu či štandardizácii gramatiky, v istom zmysle možno o výsledku hovoriť ako o politickom rozhodnutí nie však vo význame, v akom sa u nás bežne a často používa, ale v takom zmysle, že toto rozhodnutie nemá univerzálnu platnosť, a vyjadruje postoje či záujmy, ktoré sa nemusia zhodovať so záujmami všetkých príslušníkov spoločenstva, a takéto rozhodnutie možno ho označiť anglickým slovom „disputed“ čiže sporné alebo aspoň diskutabilné (Hopper, 1987).

Hopperovu hypotézu bližšie charakterizuje T. W e b e r v štúdiu o emergencii jazykovej štruktúry (Weber, 1997, s. 177 – 196). Podľa P. Hoppera gramatika je sociálny jav, a preto je jej platnosť nevyhnutne dočasná. Gramatika ako gramatika nejakého jazyka nemôže byť abstraktný a jednotný systém pravidiel a princípov spoločný pre všetkých „kompetentných“ používateľov jazyka. Vzťahy medzi jazykovými zložkami vždy zakotvenými v špecifickej konkrétnej forme výpovede a stvárnňovanými v diskurze s prihliadnutím na formy minulej skúsenosti jednotlivých používateľov jazy-

ka a na ich hodnotenia (v angličtine „assessment“) sa v danom kontexte či časovom priereze môžu od seba, prirodzene, dosť značne odlišovať, a aj sa odlišujú.

Skúsenosť a hodnotiaci postoj k rozličným formám sa nedajú chápať ako jednotné z hľadiska všetkých príslušníkov spoločenstva, nedajú sa pripísať jazykovému spoločenstvu ako celku, ale sú v zásade individuálne, podobne ako je individuálna i tvorivosť, pretože môžu variovať od jedného príslušníka spoločenstva k druhému. Preto gramatická štruktúra, determinovaná týmito činiteľmi, nemôže byť spontánne objektívnou vlastnosťou jazykových výrazov či výpovedí, ktoré môžu mať až povahu idiolektov či teritoriálnych prípadne sociálnych dialektov, je výsledkom konštrukcii/interpretácií jednotlivých používateľov jazyka, takisto hovoriacich ako aj počúvajúcich, a to, čo sa pokladá za normu, by v ideále malo byť dosiahnuté dohodou všetkých používateľov jazyka. Ani uzákonená norma nemá takú silu, aby vylúčila rozmanitosť existujúcu v synchronii respektíve zastavila potenciálnu potrebu diachronických posunov; individuálne aj skupinové zvláštnosti sú všadeprítomným jazykovým faktorom.

Výsledná konvencia, teda norma, nepredstavuje nijaký matematický priemer rozličných individuálnych „noriem“, ale odráža zvyklosti istej vplyvnej skupiny (a v tomto zmysle je norma „politická“) – a od tých, ktorým je v ich rečovej praxi vzdialená, sa vyžaduje konformizmus, ktorý je však v ľudskej spoločnosti bežným, ba masovým javom. Ak má spisovný jazyk odrážať rozmanitosť celého spoločenstva, je potrebné rešpektovať aj túto rozmanitosť, aspoň v rovine štylistickej. Z toho istého dôvodu je odvolávanie sa na „jazykový cit“ iba relatívne kritérium, lebo pod jazykovým citom sa spravidla chápu zvyklosti prestížnej, a teda nevyhnutne autoritatívnej skupiny. K tomu pristupuje aj rozkolísanosť úzu u jednotlivých používateľov jazyka, prítomnosť existencie množstva viac či menej odlišných individuálnych noriem, z ktorých si dotýčny vyberá v závislosti od konkrétnych okolností. W. L a b o v (1970) hovorí o hétérogénosti jazyka, ktorá vyplýva z toho, že jazyk de facto existuje v mysliach jednotlivcov. Z množstva jednotlivých obmien a z potreby výberu nevyhnutne vzniká váhanie pri voľbe adekvátnej alternatívy v konkrétnej jazykovej situácii.

P. Hopper odmieta doktrínu, že gramatika je len predpokladom diskurzu, kde sa znalosť gramatiky chápe ako kompetencia, ktorá je zároveň prítomná u všetkých hovoriacich aj počúvajúcich. To však nevyklučuje ideu gramatickej znalosti ako takú – iba ju podáva ako individuálnu a dynamickú, teda meniacu sa v čase, ako aj od používateľa k používateľovi. Pritom nepochybuje, že komunikácia si vyžaduje istú zhodu v syntaktickej interpretácii. Je však možné, že interpretácie nejakej výpovede sa u jednotlivých účastníkov komunikácie nemusia zhodovať, môžu viesť k nedorozumeniam, ba extrémne až k poruchám v komunikácii. P. Hopper si uvedomuje, že jazyková skúsenosť rozhoduje o interpretácii výpovede len v súčinnosti s komplexným hodnotením situácie. Znalosť gramatiky nie je nemennou podmienkou produkovania a interpretácie diskurzu, lebo ona sama postupne podlieha modifikácii. Vzťah medzi gramatikou a rečou je obojsmerný. Spoločenská povaha tohto procesu je zjavná; syntaktická

štruktúra sa podľa P. Hoppera utvára len v dôsledku individuálnych konštrukcií a interpretácií v rozličných fázach diskurzu. Každý používateľ jazyka môže svojím správaním aktívne ovplyvniť komunikačnú činnosť partnerov a takto aj ich poznanie jazyka. V zhode s Hopperovým postojom sa o znalosti a o forme syntaxe a teda aj o syntaktických štruktúrach dá „rokovať“. Gramatika je iba ideálny či abstraktný „telos“, nedosiahnuteľný z toho dôvodu, že realizácie smerujúce k tomuto cieľu sú sociálneho či individuálneho charakteru a platné iba dočasne. T. Weber vidí vnútorný protiklad Hopperovho snaženia v tom, že sa usiluje definovať pojem, o ktorého realnosti sám pochybuje.

Spoločenská povaha gramatiky (či procesu gramatikalizácie) spočíva aj v tom, že individuálna znalosť alebo skôr individuálne znalosti gramatiky sú kontaminované poznatkami získanými pri komunikovaní s inými jednotlivcami.

Môžeme navrhnúť formuláciu, že individuálne riešenia síce vedú k rozmanitosti, ale tú na druhej strane koriguje konvergenčná tendencia, ktorú si vyžaduje v záujme vzájomného porozumenia nevyhnutnosť koordinácie medzi jednotlivcami v konkrétnej sociálnej interakcii. Gramatika je teda vždy vecou budúcnosti, je to proces, ktorý sa nikdy nekončí a v tomto zmysle ho P. Hopper charakterizuje ako emergentný. Ideálny terminálny bod sa nachádza v neurčitej budúcnosti – a P. Hopper vyvodzuje z toho záver, že ide o „politické“, a preto logicky sporné rozhodnutie. S týmto postojom zákonito súvisí okolnosť, že skúmanie gramatiky má empirickú povahu a musí sa opierať o konkrétne údaje.

Prirodzene, že jazykovedec je nútený vymedziť si priestor v čase, v ktorom bude skúmať a hodnotiť stav gramatiky, a aj toto jeho rozhodnutie má v Hopperovom duchu „politický“ charakter – nie úplne svojvoľný, ale vymedzený aj bádateľovými fyzickými možnosťami, a teda nie definovaný lingvisticky. Arbitrárnosť spočíva i vo výbere súboru všetkých možných relevantných údajov. Túto úlohu komplikuje skutočnosť, že nepoznáme metódu, ktorá by mohla bádateľovi bezpečne zaručiť získanie dostatočne reprezentatívneho súboru faktov – a rozličné databázy môžu viesť a často aj vedú k rozdielnym interpretáciám a výsledkom.

Znepriateľené tábory lingvistov sa líšia i v hodnotení kontextu pri interpretácii výpovedí. Kým „kompetenční“ lingvisti popierajú spätnú väzbu od performancie smerom ku kompetencii, P. Hopper a iní podobne zmýšľajúci jazykovedci sú presvedčení, že vzťah medzi znalosťou jazyka a jeho používaním je obojsmerný a argumentujú tým, že účastník rozhovoru nemôže hodnotiť adekvátnosť ani spoľahlivosť intuície komunikujúceho partnera inak ako na základe pragmatických kritérií. Jazyková intuícia v zhode s týmto postojom nie je čosi nezávislé a teda svojvoľné, ale iba výsledok komunikačných skúseností.

T. Weber zmierňuje Hopperov postoj. Upozorňuje, že P. Hopper charakterizuje ako dynamické (t. j. emergentné) to, čo sa bežne a zjednodušene chápe ako statické (t. j. gramatiku), hoci zjavne podnet na takýto záver ani zďaleka nedávajú všetci lingvisti

(vyskytuje sa najmä u autorov normatívnych prác a aj to skôr z nevyhnutnosti a z potreby zjednodušovania).

Rozdiel medzi P. Hopperom a napríklad N. Chomským je medziiným v chápaní toho, čo je základom vzájomného chápania výpovedí vymieňaných medzi komunikujúcimi jednotlivcami. Podľa „kompetenčných“ lingvistov základ obojstranného porozumenia tvorí znalosť gramatiky spoločná hovoriacim i počúvajúcim účastníkom rozhovoru. Hopperovo chápanie predpokladov porozumenia v komunikácii je širšie a zrejme výstižnejšie. Účastníci rozhovoru sa opierajú nielen o spoločnú znalosť gramatiky, ale nevyhnutne aj o pragmatické aspekty komunikácie. Je všeobecne známe, že prenášaný význam slov používaných pri komunikovaní nezahŕňa ich celé významové spektrum, ale iba pomerne obmedzený súbor sémantických čŕt a na druhej strane vstupujú do hry rozličné konotácie a asociácie, ktoré môžu byť u účastníkov rozhovoru dosť odlišné, a v takom prípade sa porozumenie nedá dosiahnuť bez pomoci pragmatiky, a teda rečového i mimorečového kontextu.

Zásady emergentnej gramatiky lingvisti aplikovali na lexikálnu sémantiku, a v tomto zmysle mal P. Hopper niekoľko predchodcov (pozri napr. MacCarthy, 1987; Bybee, 1998).

Je nesporné, že P. Hopper sa v mnohom opiera o J. Derridu, o jeho skeptický postoj k realnosti komunikovateľného významu (porov. Derrida, 1977), a nesúhlasí s autoritatívnym stanoviskom J. R. Searla (porov. Searle, 1977).

Pri riešení sporu by očividne pomohlo dôsledné rozlišovanie významu slova ako lexikálnej jednotky od zmyslu slova ako fenoménu na komunikačnej úrovni (zahŕňujúceho nielen význam), s ktorým máme do činenia pri produkovaní a interpretovaní výpovedí ako zložitejších prvkov vyššej roviny.

* * *

P. Hopper neoperuje úplne novými skutočnosťami; súbežná existencia konvergenčných a divergenčných tendencií vo vývine jazyka je dávno známy jav, takisto ako protiklad medzi individuálnym a celospoločenským kódom a potreba opätovných revízií normy, pravopísnej, gramatickej atď., je realitou, ktorá sa výraznejšie pociťuje v tých jazykových spoločenstvách, kde vývinové tendencie sleduje respektíve modifikuje – alebo sa aspoň usiluje modifikovať – istý orgán (komisia, výbor, ministerstvo a pod.); už menej je to tak v jazyku, v ktorom sa regulácia realizuje konvertným spôsobom a opiera sa skôr o prestíž.

Hopperov postoj sa líši od racionalizmu, ako ho poznáme napríklad z Chomského, ale azda i zo štrukturalizmu a zo (zjednodušujúcej) viery v existenciu jedného systému v každom jazyku, z viery v nespornú realitu protikladu toho, čo je správne verzus to, čo je nesprávne, a napokon z presvedčenia o existencii jediného základného významu každého slova v slovnej zásobe jazyka. Realita jazykovej praxe je bezpochyby podstatne zložitejšia a mäkšia a nemôžeme zatvárať oči pred možnou plurali-

tou paralelne jestvujúcich alebo sa prekrývajúcich systémov (alebo aspoň ich fragmentov) a tento fakt sa nám zdá o to prijateľnejší, o čo väčšmi si uvedomíme masovosť rečovej aktivity v každom jazykovom spoločenstve. Hopperova iniciatíva spočíva skôr v tom, že sa usiluje definovať ucelenú koncepciu emergentnej gramatiky, podložiť ju lingvisticky i filozoficky, nahradiť predstavu o jedinom systéme realistickejšou predstavou multisystémovosti a nebudovať koncepciu gramatiky jazyka na apriórnych a nerealistických tézach, ale v širšom antropologickom rámci, podčiarkuje spätosť s konkrétnym jazykovým materiálom a so spoločenskou realitou, v ktorej sa každý jazyk používa a na ktorú neprestajne reaguje.

Bibliografia

- BYBEE, J.: The Emergent Lexicon. *Chicago Linguistic Society*, 34, 1998, s. 421 – 435.
- CALVIN, W. H.: The Emergence of Intelligence. *Scientific American: Exploring Intelligence*. Q4, 1998, s. 44 – 50.
- CLIFFORD, J. – MARCUS, G. E.: *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, University of California Press 1986.
- CULLER, J.: *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism*. Ithaca NY, Cornell University Press 1982.
- DERRIDA, J.: Limited Inc. abc Glyph. *Johns Hopkins Textual Studies*, 2, 1977, s. 162 – 254.
- HONGYIN TAO: Toward an Emergent View of Lexical Semantics. *Language and Linguistics*, 4, 2003, 4, s. 837 – 856.
- HOPPER, P.: Emergent Grammar. *BLS*, 13, 1987, s. 139 – 157.
- LABOV, W.: The Study of Language in its Social Context. *Studium Generale*, 23, 1970, s. 30 – 87.
- MACCARTHY, M.: Interactive Lexis: Prominence and Paradigm. *Discussing Discourse: Studies Presented to David Brazil on His Retirement*. Ed. M. Coulthart. Birmingham, English Language Research, University of Birmingham 1987, s. 236 – 248.
- McCAULEY, L.: Grammar as an Emergent Property of the Human Brain. The University of Memphis, t-mccauley@memphis.edu
- SEARLE, J. R.: Reiterating the Differences: a Reply to Derrida. *Glyph. Johns Hopkins Textual Studies I*, 1977, s. 198 – 208.
- WEBER, T.: The Emergence of Linguistic Structure: Paul Hopper's Emergent Grammar Hypothesis Revisited. *Language Science*, 19, 1997, 2, s. 177 – 196.
- WHITE, H. V.: *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1987.
- WINSTON, M.: *On Chomsky*. Belmont, CA, Wadsworth/Thomson Learning, Inc. 2002.

ROZHEADY

REPREZENTÁCIA REALITY V KONTEXTE KOGNITÍVNEJ PSYCHOLÓGIE

IMRICH RUISEL

RUISEL, I.: Representation of Reality within the Context of Cognitive Psychology. Jazykovedný časopis, 55, 2004, No. 1, pp. 27 – 42. (Bratislava)

In this paper are given the basic premises of cognitive psychology, particularly in the case of mental representation of external reality. The basic mechanisms involved in perception processes especially when comparing information with an individual's preceding information are outlined. The discussion bears on unconscious, constructive and direct perception. A definition is given of the essence of representation (external and mental) with a special evaluation mainly of iconic, linguistic, analogous and propositional representation. An analysis is made of the role of imaginativeness as analogous representation, and the roles of cognitive psychology in creating the image of a rational man are underlined.

1. Kognitívna psychológia

Medzi významné psychologické školy súčasnosti patrí kognitívna psychológia. Hlásia sa k nej špecialisti nielen v rámci tzv. teoretickej psychológie, ale aj mnohých aplikovaných odborov. Význam kognitívnych procesov zdôrazňujú aj pedagogickí, pracovní, sociálni, vývinoví, kroskulturalní a dokonca aj klinickí psychológovia. To znamená, že sa detailne zaujímajú o to, ako prebieha ľudská percepcia, pamäť, pozornosť, myslenie a usudzovanie, rozhodovanie a riešenie problému, i ako sa rozvíja reč.

Pojem kognícia je odvodený od latinského *cognosco*, čo znamená poznávať, uznávať, dozvedieť sa, skúmať, pátrať, prípadne rozhodovať. Tieto pojmy nadobudli v kognitívnej psychológii kľúčový význam. Podľa U. Neissera (1967, s. 4) „pojem kognície sa týka všetkých procesov prostredníctvom ktorých je senzorický vstup transformovaný, redukovaný, elaborovaný a používaný“. R. Lachman et al. (1979, s. 6) tiež zdôrazňujú, že „typický kognitívny psychológ je vedcom motivovaným k pochopeniu prirodzeného systému skladajúceho sa z vyšších mentálnych procesov človeka“.

Súčasne však kognitívni psychológovia skúmajú aj pôsobenie motivácie, emócií, postojov i sociálnych potrieb jednotlivca. Pre kognitívnu psychológiu je tiež charakte-

ristické, že metodologicky uprednostňuje prístup spracovania informácií. Ak zhrnieme tieto úvahy, možno konštatovať, že kognitívna psychológia je odvetvie psychológie, ktoré skúma, ako človek prijíma, spracúva a využíva informácie (Ruisel – Ruiselová, 1990).

Kognitívni psychológovia predpokladajú, že človek je samostatným subjektom, ktorý pozoruje svet, predvída, formuluje hypotézy, plánuje, experimentuje, realizuje závery a prostredníctvom získaných poznatkov o svete sa mu prispôbuje i ovplyvňuje ho. V súlade s touto koncepciou psychické procesy i vonkajšie správanie závisia od informácií. Človek je riadený informáciami plynúcimi z prostredia alebo informáciami uloženými v dlhodobej pamäti (určujúcimi jeho hodnotovú orientáciu, záujmy i potreby).

Avšak pôsobenie týchto informácií na ľudskú psychiku nie je priamočiare. Informácie sú len materiálom pretváraným v procese myslenia, predvídania i plánovania činnosti. Človek často prekračuje dané informácie: samostatne organizuje získané poznatky o vonkajšom svete i o vlastnej činnosti. Nie je ani bábkou manipulovanou prostredím, ani pasívnym hercom závislým od nevedomovaných inštinktov. Vystupuje v úlohe viac alebo menej zrelého bádateľa, ktorý do značnej miery rozhoduje o vlastnom osude a ak je to nevyhnutné, aktívne koná v súlade so svojím vnútorným presvedčením i hodnotami.

Preto v súčasnosti narastá interdisciplinárny záujem o štúdium procesov, prostredníctvom ktorých človek môže zvládať vonkajšiu realitu a získavať vnútornú reprezentáciu tejto reality. V rámci kognitívnej vedy pôsobia nielen psychológovia, ale aj filozofi, neurofyziológovia, matematici, komputeroví odborníci a lingvisti. Pretože však ide o zložité procesy, naše poznanie je doposiaľ značne fragmentárne a nepresné. Napriek tomu už dokážeme vymedziť niekoľko kognitívnych procesov, ktoré pri subjektívnom spracovaní vonkajšej reality zohrávajú kľúčovú úlohu. Patrí medzi ne najmä percepcia a mentálna reprezentácia.

2. Percepcia

V súčasnosti sa jednou z dominantných tém kognitívnej psychológie stáva problematika percepcie. Na ilustráciu možno ponúknuť niekoľko definícií. Napríklad podľa S. H. Bartleya (1969, s. 11 – 12): „Percepcia je okamžitá diskriminačná odpoveď organizmu na energiu aktivujúcu zmyslové orgány... Diskriminovať znamená uskutočňovať výberové reakcie, v ktorých kontextuálne podmienky zohrávajú rozhodujúcu úlohu.“

Naopak I. Roth (1986, s. 81) ponúkol novšiu definíciu, ktorá sa viac koncentruje na kognície: „Pojem percepcie sa týka prostriedkov, ktorými informácie získané z vonkajšieho prostredia sú prostredníctvom zmyslových orgánov transformované na prežívanie predmetov, udalostí, zvukov, chutí a pod.“ U. Neisser (1988) diskutuje

o formovaní tzv. ekologického sebaobrazu, založeného na spracúvaní toku informácií, bezprostredne prijímaných z prostredia.

Tento proces transformovania a interpretovania sensorických informácií je pomerne komplexný a zahŕňa značnú šírku spracúvajúcich mechanizmov. Percepcia závisí od základných fyziologických systémov spojených s každou sensorickou modalitou, spolu s centrálnymi mozgovými procesmi, ktoré integrujú a interpretujú výstup z týchto fyziologických systémov. D. Kováč (1985) pripomína, že percepcia je modifikovaná biologickými vlastnosťami organizmu. Avšak nielen evolučné zmeny, ale aj involučné, medzipohlavné, laterálnopreferenčné a ďalšie organizmové premenené vedú k odlišným percepčným odpovediam. Preto nie je prekvapujúce konštatovanie, že ďalší pokrok v chápaní podstaty kognitívnych procesov súvisí s pokrokom fyziológie i psychológie.

Isté limity však vyplývajú z faktu, že doposiaľ sa najväčšia pozornosť venovala procesu percepcie vizuálnych podnetov. Vizuálna modalita je pravdepodobne pre človeka v každodennom živote najdôležitejšia, pretože informácie prijímané zrakom ovplyvňujú poznávanie výraznejšie, než informácie získavané prostredníctvom iných modalít. Preto sa aj naše úvahy budú najviac dotýkať tejto zmyslovej modality.

Jedným z hlavných problémov pre teoretikov skúmajúcich percepčné javy je značná flexibilita ľudského percepčného systému, ktorý dokáže zvládať množstvo rozdielnych podnetov. Príkladom takejto flexibility je schopnosť jednotlivca identifikovať rôzne vizuálne formy písmena „A“. Aj keď toto písmeno vnímame v rôznych formách, veľkostiach, spôsoboch tlače, prípadne typoch písma, spoľahlivo a presne ho identifikujeme.

Avšak vnímajúci človek nie je len pasívnym príjemcom prichádzajúcich informácií. Informácie extrahované z vizuálnych podnetov porovnáva s informáciami uloženými v dlhodobom pamäťovom systéme. Vysvetlenie, ako prebieha porovnávanie vstupnej informácie už so skôr uloženou informáciou ponúkajú teórie šablón, teórie prototypov alebo teórie črt. Osobitnú koncepciu percepcie vypracovali geštalt psychológovia.

Teória šablón

Táto teória predpokladá, že informácie obsiahnuté v podnete sú porovnávané s rôznymi miniatúrnymi kópiami (alebo šablónami) už predtým prezentovaných predlôh, ktoré sú skladované v dlhodobej pamäti. Podnet je identifikovaný na základe tej šablóny, ktorá sa podnetovému vstupu najviac podobá.

Táto teória je pomerne jednoduchá, avšak jej platnosť spochybňuje najmä skutočnosť, že v mnohých prípadoch, napriek rozdielom vo veľkosti, orientácii, farbe podnetov, možno jednotlivé predlohy pomerne ľahko identifikovať. Z toho by vyplývala existencia zvláštnych šablón pre všetky mysliteľné predlohy. Avšak takáto predstava je krajne neekonomická a v podstate nepravdepodobná. Východisko možno

hľadať v predpoklade, že vzťah medzi internou reprezentáciou podnetového vstupu a uloženou šablónou nemusí byť dokonalý, preto počet šablón vyžadovaných pre identifikáciu prezentovaných predlôh možno zredukovať na realistickejší počet.

Teória prototypov

Ak v rámci teórie šablón prevláda presvedčenie, že jednotlivé vizuálne podnety treba chápať ako izolované entity, zástancovia teórie prototypov predpokladajú, že podobnosti medzi vzájomne súvisiacimi podnetmi zohrávajú dôležitú úlohu v identifikácii predlohy. Podľa teórie prototypov každý podnet je členom triedy podnetov a to umožňuje určiť kľúčové atribúty tejto triedy. Identifikácia predlôh zahŕňa porovnávanie podnetov s prototypmi, ktoré sú abstraktnými formami reprezentujúcimi základné alebo najdôležitejšie prvky danej množiny podnetov. Napríklad prototypický bicykel sa môže skladať zo železného rámu, na ktorý sú pripevnené dve kolesá. Niektorí teoretici namiesto prototypov uprednostňujú „schémy“ (ako organizované množiny poznatkov) alebo „štrukturálne opisy“.

Zrejmovou výhodou teórie prototypov v porovnaní s teóriou šablón je predstava, že dlhodobá pamäť obsahuje zvládnuteľný počet prototypov a nie virtuálne nekonečný počet šablón.

Teória črt

Uvedené problémy s teóriami šablón i prototypov sa odzrkadlili v úsilí o vytvorenie teórie, pri ktorej sa predpokladá, že vnímaná predloha sa skladá z množiny špecifických znakov alebo vlastností. Napríklad tvár môže mať rôzne rozdielne črty: nos, dve oči, ústa, bradu a podobne. Proces identifikácie vnímanej predlohy začína extrakciou týchto črt z prezentovaných podnetov. Táto množina črt je potom kombinovaná a porovnávaná s informáciou uloženou v dlhodobej pamäti.

Ak sa vrátíme k otázke, ako je identifikované písmeno „A“, možno podľa týchto teoretikov predpokladať, že jeho podstatné črty sú dve priame čiary, ktoré sa pretínajú približne pod 45° uhlom. Jedna z výhod tohto teoretického prístupu spočíva v tom, že vizuálne podnety kolíšu vo veľkosti, orientácii a menších detailoch, sa príliš nelíšia od rovnako definovaných črt a tak môžu byť identifikované ako príklady rovnakých predlôh.

Význam teórie črt sa preukázal aj pri štúdiu tzv. stabilizovaných retinálnych obrazov. Pre tieto obrazy je charakteristické, že na retine zostávajú v rovnakej pozícii, bez ohľadu na pohyby očí.

Princíp geštaltu

Ide o prístup, ktorý je alternatívou k vnímaniu individuálnych črt alebo elementov vizuálnych predlôh. Skupina nemeckých psychológov (Koffka, Kohler, Wertheimer a iní) konštatovali, že identifikácia predmetov v prostredí je závislá skôr od celkového tvaru vizuálnych podnetov než od jednotlivých detailov. Ako hlavnú percep-

čnú jednotku navrhli pojem „geštalť“ (vo význame „celku“ alebo „konfigurácie“) a postulovali, že celok je viac než suma jeho jednotlivých častí. Napríklad tvrdili, že percepcia priateľskej tváre nie je založená len na sume vizuálnych podnetov.

Percepčné prežívanie vzniká vo forme geštalťov alebo molárnych konfigurácií, ktoré nepredstavujú jednoduchý súhrn podnetov, ale organizované a zmysluplné celky. Spomedzi viacerých základných zákonov geštalťu najdôležitejší je zákon izomorfizmu. Podľa tohto zákona neexistujú priame vzťahy medzi stimulmi a vnemami, ale prežívanie korešponduje s formou alebo konfiguráciou stimulačného vzorca. Geštalťy sú „pravdivé“ reprezentácie fyzikálneho sveta, avšak nepredstavujú fotografické kópie. Nie sú identické vo veľkosti a tvare. Práve tak ako mapa krajiny nie je lineárnou kópiou geografického terénu, ktorý reprezentuje, ani prežívanie nie je kópiou vonkajšieho sveta. Avšak mapa je identická s terénom, a preto ju možno použiť ako návod na cestovanie. Podobne aj kognitívne mapy musia „odzrkadľovať“ formu fyzikálneho sveta. Stručne povedané, geštalť znamená vnímanie objektov a nie agregátov jednotlivých podnetov (Ruisel – Ruiselová, 1990).

Aj z týchto úvah vyplýva, že percepcia nepredstavuje pasívny proces, ale často závisí od očakávania jednotlivca a od jeho predchádzajúcich poznatkov, ako aj od informácií uložených v samotnom podnete.

Percepcia bez uvedomenia

V každodennom živote sa o percepcii uvažuje ako o procese, ktorý podlieha vedomej kontrole. Preto aj väčšina percepčných výskumov je založená na výpovediach jednotlivcov. Avšak v reálnom živote sa vyskytujú aj situácie, v ktorých nedochádza k vedomej kontrole prezentovaných podnetov. Ide najmä o tzv. sublimitnú percepciu, ktorá prebieha dokonca aj vtedy, keď je trvanie podnetového vstupu príliš krátke alebo má podlimitnú intenzitu.

Zhruba pred štyridsiatimi rokmi si v USA pozorovatelia všimli, že v kinách premietaná podlimitná reklama na niektoré nápoje výrazne zvyšovala ich odbyt počas prestávok. Neskôr sa tiež zistilo, že viaceré podnety (najmä emočne významné pre jednotlivcov), sú spracovávané menej pohotovo, než relatívne neutrálne stimuly. Z psychoanalytických úvah (inšpirovaných najmä Freudom) vyplynul pojem percepčnej obrany, podľa ktorého ego jednotlivca možno ochrániť odmietaním hrozivých podnetov z vonkajšieho prostredia.

Iná koncepcia potvrdzujúca možnosť percepcie bez vedomej kontroly vznikla z poznatkov kognitívnych neuropsychológov. Zistili, že niektorí pacienti s mozgovými léziami, u ktorých dochádza k poškodeniu percepcie v určitej časti vizuálneho poľa, si stimuly dopadajúce na toto pole nevedomujú. Napriek tomu však dokážu vizuálne podnety prezentované na túto oblasť pomerne presne posúdiť a diskriminovať. Ide o tzv. slepú škvrnu (Weiskrantz, 1986).

Percepcia: konštruovaná alebo priama?

Všeobecne možno identifikovať dva hlavné zdroje informácií z vonkajšieho sveta. Jeden z nich sa skladá zo súčasne dostupného senzorickeho vstupu a druhý z relevantných minulých skúseností a poznatkov uložených v dlhodobej pamäti. D. A. Norman – D. E. Rumelhart (1975) pre ich opis volili stratégie „zdola nahor“ a „zhora nadol“.

Stratégia „zdola nahor“ alebo spracovanie riadené údajmi prebieha v prípade, ak je percepcia ovplyvnená výlučne senzorickeým vstupom, kým stratégia „zhora nadol“ alebo pojmovovo riadené spracovanie sa týka tých procesov, ktoré závisia od minulej skúsenosti a poznatkov jednotlivca, prípadne od kontextuálnych informácií.

Toto delenie do istej miery súvisí s predchádzajúcimi úvahami o porovnávaní externých informácií. Napríklad už spomínaná teória črt zdôrazňuje stratégiu „zdola nahor“ ako údajmi riadený proces spracovania informácií podnetových črt, zatiaľ čo relatívne ignorujú ostatné vplyvy na proces percepcie.

Pretože možno očakávať, že samotná percepcia závisí od oboch stratégií, je nevyhnutné: (1) uvažovať, ako tieto stratégie ovplyvňujú percepciu, (2) hodnotiť relatívnu dôležitosť oboch stratégií pre proces percepcie. Pri vymedzovaní vplyvu najdôležitejších psychických funkcií na priebeh percepčných javov možno spomenúť najmä J. S. Brunera (1957), U. Neissera (1967) a R. L. Gregoryho (1980) ako predstaviteľov konštruktívnych teórií vyzdvihujúcich stratégiu „zhora nadol“ a J. J. Gibsona (1979), zdôrazňujúceho úlohu priamej percepcie založenej hlavne na stratégii „zdola nahor“.

Konštruktívna percepcia

Aj keď medzi spomínanými predstaviteľmi tohto výskumného smeru sa možno stretnúť s viacerými významovými odtienkami, v podstate sa zhodujú na niekoľkých základných predpokladoch: (1) proces percepcie je aktívny a konštruktívny proces; (2) proces percepcie nie je priamo ovplyvnený vstupom podnetu, ale sa vyskytuje ako konečný produkt interaktívnych vplyvov medzi prezentovanými podnetmi a internými hypotézami, očakávaniami a poznatkami. Inak povedané, senzorickeá informácia slúži ako základ pre formovanie záverov o prezentovaných podnetoch; (3) pretože proces percepcie je ovplyvňovaný hypotézami a očakávaniami jednotlivca, ktoré môžu byť niekedy nesprávne, je tento proces náchylný na omyly a nepresnosti.

Identifikácia prezentovaných informácií úzko súvisí s kontextom, v ktorom sú tieto informácie prezentované. Na ilustráciu možno uviesť výskumy J. S. Brunera (1973) zamerané na hodnotenie veľkosti mincí. Dvomi skupinám detí (z majetných a nemajetných rodín) exponoval mince rôznych veľkostí a hodnôt. U oboch skupín zistil sklon k preceňovaniu veľkosti mincí, avšak preceňovanie chudobných detí bolo podstatne výraznejšie. Vysvetlenie našiel J. S. Bruner vo väčšej subjektívnej hodnote

peňazí u detí, ktoré pociťovali ich nedostatok. Tento príklad je ilustráciou, ako percepčný proces ovplyvňuje motivácia a hodnotová orientácia jednotlivca.

Podľa prívržencov konštruktívnych teórií proces percepcie zahŕňa použitie inferenčných procesov (t. j. hypotéz, očakávaní a pod.) ktoré dávajú zmysel informáciám prezentovaným zmyslovým orgánom. Z toho vyplýva, že formovanie nesprávnych hypotéz alebo očakávaní bude viesť k chybám v percepcii. Ako príklad možno uviesť klasickú štúdiu J. S. Brunera – L. Postmana (1949). Ich probandi očakávali, že uvidia konvenčné hracie karty, avšak niektoré z použitých kariet sa vymykali bežnému štandardu (napríklad vyskytovali sa na nich čierne srdcia). Ak boli tieto karty prezentované len krátko, probandi často uvádzali, že videli hnedé alebo purpurové srdcia. Tento príklad ilustruje, ako dochádza ku kombinovanému pôsobeniu podnetových informácií (stratégia „zdola nahor“) a skôr uložených informácií (stratégia „zhora nadol“).

Azda optimálnym príkladom na ilustráciu percepčných nepresností sú zrakové ilúzie. Podľa R. L. Gregoryho (1980) výskyt mnohých ilúzií možno vysvetliť predpokladom, že predchádzajúce poznatky odvodené z vnímania trojdimenzionálnych predmetov v priestore sú nevhodne aplikované na vnímanie dvojdimenzionálnych obrázkov.

Priama percepcia

Značne odlišnú, až protikladnú predstavu ku konštruktívnym teóriám ponúkol J. J. Gibson (1979). Jeho teória, nazývaná tiež „ekologickou optikou“, v podstate pôsobí podľa stratégie „zdola nahor“, podľa ktorej je v senzorických podnetoch dostupných potenciálne viac informácií, než si ich vnímajúci jednotlivec uvedomuje. Preto predpokladá, že (1) svetlo dopadá na oko vo forme optického zväzku, ktorý obsahuje všetky vizuálne informácie z prostredia, pôsobiace na zrakový receptor; (2) optický zväzok poskytuje jednoznačné alebo permanentné informácie o rozmiestnení objektov v priestore. Tieto informácie sú sprostredkované vo forme tzv. mikroštruktúry povrchu (napríklad môžu ju tvoriť vlákna v dreve, jednotlivé trsy trávy a kríky na lúke). Podobne je štrukturované aj iné reálne prostredie, čo poskytuje životne dôležité informácie o rozložení vonkajších predmetov; (3) v procese percepcie dochádza k „zachyteniu“ pomerne obsažných informácií poskytovaných optickým zväzkom, pričom ich spracovanie prebieha iba v minimálnej alebo žiadnej miere.

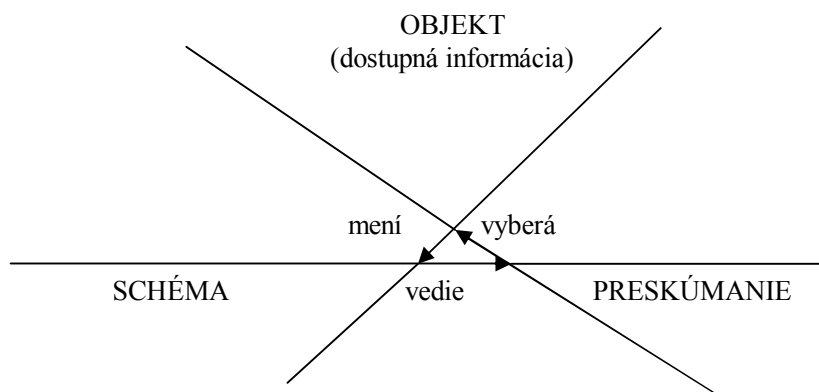
Teoretická syntéza

Neskôr sa sformovali koncepcie, ktoré syntetizovali oba prístupy. Predpokladá sa, že vizuálna percepcia môže byť ovplyvnená stratégiou „zdola nahor“ najmä vtedy, keď podmienky videnia sú dobré a stratégiou „zhora nadol“ v prípade, ak sa pod-

mienky zhoršia (napríklad pri veľmi krátkych prezentačných časoch alebo pri nedostatočnej jasnosti podnetov). Je nepochybné, že pri percepcii sa uplatňujú oba procesy.

Predstavu o ich spoločnom pôsobení ponúkol U. Neisser (1967). Predpokladal, že spomedzi kognitívnych štruktúr sú prvoradé anticipačné schémy, umožňujúce jednotlivcom prijímať vymedzené informácie, a tým sa podieľať na riadení zrakovej aktivity. Proces percepcie predstavuje proces konštrukcie, pričom v každom momente proband nepretržite konštruuje anticipácie dostupných informácií. Aby informácia bola sprístupnená, vnímajúci subjekt sa musí aktívne prispôbovať príjmu svetelných podnetov, pohybovať očami, otáčať hlavou alebo celým telom atď.

Táto skúmacia aktivita je riadená tými istými anticipačnými schémami, aké predstavujú plány na percepčnú činnosť, ako aj pohotovosť na určenie optických štruktúr niektorých foriem. Výsledok pátracej činnosti, t. j. vybratá informácia, upravuje východiskovú schému. Takto modifikovaná schéma zameriava ďalšie skúmanie a pripravuje sa na prijatie dodatkového informácie (obr. 1).

Obr. 1. Percepčný cyklus podľa U. Neissera

Informácia získaná zrakom sa skladá z priestorových a časových svetelných štruktúr. Avšak optická informácia môže špecifikovať objekty a udalosti na rôznych úrovniach abstrakcie a významu, pričom schéma pôsobiaca na určitej úrovni nemusí byť nevyhnutne citlivá na iné úrovne. Napríklad pri pohľade na usmievajúce sa mladé dievča možno získať informácie, ktoré sa týkajú: a) tvaru zubov, b) zmeny polohy pier, c) realizácie sociálne relevantného aktu (úsmev), d) priebehu momentálnej nálady (úsmev môže byť veselý, sarkastický alebo zdvorilý). Pri percepcii nálady domnuje iný percepčný cyklus než pri percepcii pier. V našom mentálnom zobrazení sa formuje odlišný (aj keď čiastočne sa prekrývajúci) priebeh anticipácií, oddeľujúci informácie rozložené v iných časových hraniciach. Takto možno prostredníctvom

percepčného cyklu znázorniť, ako vnímať význam zároveň s formou i priestorovým rozložením.

Ako vidno, percepčný cyklus opísaný U. Neisserom zahŕňa stratégie spracovania „zdola nahor“ i „zhora nadol“. Stratégia „zdola nahor“ predpokladá priame využitie dostupných informácií z prostredia, ktoré môžu modifikovať prebiehajúcu schému. Podľa stratégie „zhora nadol“ priebeh spracovania informácií zahrnutých v percepcii ovplyvňujú schémy. Popri pokuse U. Neissera o percepčný cyklus sa možno stretnúť aj s čiastkovými prístupmi, napríklad s teóriou chápania jazykového prejavu, ktorú navrhli W. Marslen-Wilson – L. K. Tyler (1980).

Pochopiteľne, že človek vonkajší svet nespoznáva len na percepčnej úrovni. Do centra pozornosti kognitívnych psychológov sa dostávajú najmä reprezentácie prijímaných informácií, ilustrujúce, ako ich jednotlivec spracúva vo svojom vedomí.

3. Mentálne reprezentácie

Pochopenie procesu reprezentácie vonkajšieho sveta, ktorý prebieha „vo vnútri našich hláv“, je už po stáročia významnou úlohou filozofov, psychológov i lingvistov. Možno súhlasiť s A. Paviovom (1986), ktorý konštatoval, že ide pravdepodobne o najťažší problém, ktorý stojí pred súčasnou vedou.

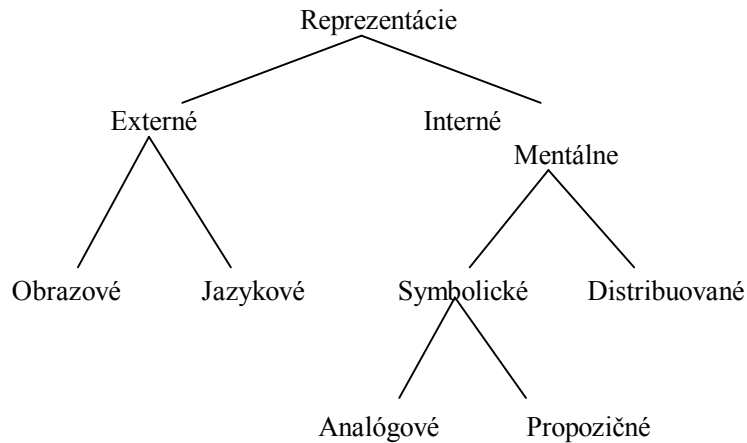
M. Stríženec (1982) pri mentálnom zobrazení vyzdvihol prevahu myšlienkových procesov, chápaných v širšom zmysle, teda ako proces aj výsledok, pričom výsledok sa týka širokej škály od psychického obrazu až po zložité myšlienkové konštrukcie (modely). Je východiskom myšlienkového procesu, ako aj podmienkou psychickej regulácie.

Obrázok 2 poskytuje hrubý prehľad o tomto probléme. Na najvyššej úrovni sa prejavuje rozdiel medzi externými reprezentáciami, prežívanými v každodennom živote, a internými mentálnymi reprezentáciami. Možno tiež uvažovať o rozdielnych kategóriách, do ktorých môžu byť externé reprezentácie (t. j. obrázky a slová) zadené. Z toho vyplývajú aj niektoré rozdiely medzi mentálnymi reprezentáciami. Mentálne reprezentácie možno chápať dvojako: ako symbolické alebo ako distribuované reprezentácie.

Symbolické mentálne reprezentácie môžu byť analógové a propozičné. Príkladom analógovej reprezentácie je vizuálna predstava, aj keď analógové reprezentácie sa vyskytujú v niektorých rozdielnych formách (napríklad ako auditívne predstavy alebo ako mentálne modely). Propozičné reprezentácie sú abstraktnejšie, sú vyjadriteľné jazykom a obsahujú pojmy opisujúce situáciu. Napríklad pojmy vysvetľujúce umiestnenie knihy ležiacej na stole.

Externé reprezentácie

Reprezentácia predstavuje ľubovoľný záznam alebo znak, prípadne množinu

Obr. 2. Formy reprezentácií

symbolov, ktoré nám niečo „znovu-prezentujú“, t. j. nahrádzajú určitú vec (predmet alebo pojem) v jej neprítomnosti. Prítom je táto vec súčasťou externého sveta alebo našej predstavivosti (t. j. vlastného interného sveta). Externé reprezentácie sa prejavujú v mnohých rozdielnych formách: napríklad môže ísť o mapy, olejomalby, modrotlač, voľné rozprávanie a pod. Avšak v širšom chápaní možno vymedziť dve hlavné triedy externých reprezentácií charakterizujúcich vonkajší svet: reprezentácie, ktoré operujú so slovami alebo inými formami písomných záznamov (propozičné) a reprezentácie obrazové alebo grafické (analogové). M. W. Eysenck – M. T. Keane (1991) uviedli názorný príklad, ako môžu obe reprezentácie smerovať k rovnakému cieľu.

Pomerne ľahko si možno predstaviť úlohu spočívajúcu v zostavení prehľadu o ubytovaní skupiny ľudí v izbách na poschodí. Túto úlohu možno splniť nakreslením plánu chodby, jednotlivých izieb a umiestnenia nájomníkov. To znamená, že vzniknú obrazové reprezentácie tohto poschodia. Rovnakú informáciu možno poskytnúť aj jazykovým opisom tejto situácie. Obe reprezentácie však reprezentujú len určité aspekty vonkajšieho sveta, ktoré súvisia s lokalizáciou jednotlivých nájomníkov. Žiadna z uvedených reprezentácií však nie je schopná poskytnúť ďalšie reálne informácie, napríklad o farbe koberca na chodbe, alebo o hrúbke múrov, prípadne o umiestnení požiarneho východu.

Avšak obe externé reprezentácie (grafická a verbálna) sa napriek podobnosti aj odlišujú. Možno očakávať, že grafické zobrazenie poskytne o vonkajšom svete viac informácií než jazykový opis. Grafický obraz presnejšie informuje o relatívnej prie-

storovej pozícii izieb. Z nákresu pozorovateľ dostáva pomerne presnú informáciu o tom, že Petrova izba leží oproti Karolovej izbe a že Ivanova izba je na opačnom konci chodby, oproti Milanovej izbe. Jazykový opis by pre vyjadrenie totožnej informácie musel byť podstatne detailnejší.

S ohľadom na tieto rozdiely sa obrázky a diagramy pokladajú za analógové, pretože ich štruktúra pomerne presne kopíruje reálnu situáciu. Uvedený príklad naznačuje, že priestorové rozloženie jednotlivých izieb je rovnaké ako pri reálnych izbách. Jazykové opisy (propozičné reprezentácie) tieto vlastnosti vo všeobecnosti nemávajú.

Ako upozornil už F. de Saussure (1960), vzťah medzi jazykovým znakom a tým, čo reprezentuje, je v podstate náhodný. Pre užívateľov slovenského jazyka nie je žiadny racionálny dôvod označovať malých divokých domácich miláčikov písmenami „m-a-č-k-y“. Reálne zvierať by validne mohla reprezentovať iná ľubovoľná kombinácia písmen, napríklad „b-r-e-l-i-n“. Dokonca aj onomatopoické pojmy (napríklad „mňau“), ktoré reprezentujú zvuky tohto zvieraťa, sú v skutočnosti náhodné. Napríklad v írčine sa namiesto „mňau“ používa „meamlach“ (Eysenck – Keane, 1991).

Teraz je azda vhodné uvažovať o interných, t. j. mentálnych reprezentáciách. Prv, než sa dostaneme k interným reprezentáciám, uvažujme o detailnejších rozdieloch medzi týmito dvoma formami externých reprezentácií.

Vlastnosti jazykových a obrazových reprezentácií

Už sme konštatovali, že obrazové reprezentácie na rozdiel od jazykových sú analógové. Základný rozdiel medzi nimi vyplýva z detailných vlastností manifestovaných oboma formami externej reprezentácie. Uvažujme o dvoch reprezentáciách, z ktorých jedna prebieha v slovenskom jazyku a druhá, obrazová, predstavuje obraz knihy na stole.

Tieto dve reprezentácie sa odlišujú v niekoľkých styčných plochách. Prvá vyplýva zo skutočnosti, že jazyková reprezentácia je zložená z diskretných symbolov. Slová môžu byť rozložené do písmen tvoriacich najmenšie jednotky, ktoré môže jednotlivec použiť. Štvrtina písmena „b“ nie je symbolom využiteľným v jazyku. Na druhej strane obrazová reprezentácia obvykle neobsahuje nejakú najmenšiu jednotku. Aj keď je obraz náhodne rozložený, jeho jednotlivé časti sú využiteľné ako symboly (napr. roh stola, časť knihy, dokonca i jednotlivý bod obrazu).

Po druhé, jazyková reprezentácia obsahuje explicitné symboly zastupujúce objekty, ktoré reprezentuje (napr. pojmy pre „knihu“ a „stôl“ a vzťah medzi nimi, „na“). Na druhej strane, obraz neobsahuje rozdielne symboly pre všetky javy reality, ktoré reprezentuje. Napríklad nestretávame sa so žiadnymi explicitnými symbolmi na vyjadrenie vzťahu medzi knihou a stolom. Vzťah „na“ je implicitne vyjadrený uložením knihy na stole. To znamená, že pojem „na“ nemôže byť reprezentovaný samým sebou, ale pôsobením v určitom kontexte.

Po tretie, v jazykovej reprezentácii sú symboly organizované podľa množiny pravidiel (t. j. podľa gramatiky). Nemožno jednoducho konštatovať, že „na je stôl knihy“. Tieto pravidlá využívajú existenciu rozdielnych tried symbolov (napríklad podstatných mien a slovies). Pochopiteľne, že obrazy sa neriadia gramatikou podobného druhu, pretože (1) nemajú rozdielne vzdialené triedy symbolov, (2) ak sa aj kombinačné pravidlá vyskytujú, sú oveľa voľnejšie než tie, ktoré sa používajú v jazykovej reprezentácii.

Po štvrté, jazyková reprezentácia je abstraktnejšia, pretože žiaduce informácie mohli byť získané ľubovoľnou perцепčnou modalitou (napríklad dotykom alebo sluchom) a aj v prípade, že nemajú k tejto modalite priamy vzťah. Naopak, obraz je konkrétnejší v tom, že aj keď príslušné informácie mohli byť získané z rôznych perцепčných zdrojov, obraz je silne asociovaný s vizuálnou modalitou.

Od externých reprezentácií k interným reprezentáciám

Mnohé vlastnosti externých reprezentácií platia aj pre interné (mentálne) reprezentácie. Po prvé, všetky mentálne reprezentácie iba reprezentujú určitý aspekt prostredia (pričom prostredie môže byť vonkajší svet alebo naše vedomie, existujúce v predstavách). Po druhé, rozdiel medzi dvoma triedami reprezentácií (napríklad obrazovými a jazykovými) je paralelný s dvoma triedami mentálnych reprezentácií, rozdielom medzi analógovými a propozičnými reprezentáciami. Analógové reprezentácie sú náchylné k predstavám, ktoré môžu byť vizuálne, auditívne, čuchové, taktilné alebo kinetické. Propozičné reprezentácie predstavujú jazykové formy reprezentácie, ktoré zaznamenávajú ideový obsah mysle, bez ohľadu na originálnu modalitu, ktorou bola informácia získaná.

Ďalej platí, že vlastnosti obrazovej a jazykovej reprezentácie možno aplikovať na ich mentálne koreláty. Analógové reprezentácie sú nediskrétné, môžu reprezentovať realitu implicitne, riadia sa voľnejšími kombinačnými pravidlami a sú konkrétne v tom zmysle, že sú viazané na jednotlivé zmyslové modalitty. Propozičné reprezentácie sú diskrétné, explicitné, sú kombinované podľa pravidiel a sú abstraktné. Sú abstraktné v tom zmysle, že môžu reprezentovať informácie z ľubovoľnej modalitty, avšak treba upozorniť, že na rozdiel od jazykových pojmov, sa zvyčajne týkajú odlišných a jednoznačných entít. Preto propozície z uvedeného príkladu, reprezentované ako „na“ („knihy“, „stôl“), sa odlišujú od jazykovej reprezentácie – vypovedajú o špecifickej knihe a špecifickom stole a o špecifickom vzťahu medzi nimi.

Predstavivosť ako analógová reprezentácia

Problematika predstavivosti bola v minulosti stredobodom veľkého výskumného záujmu. Už pred 2000 rokmi Aristoteles pokladal predstavivosť za hlavný mechanizmus myslenia. Orátori v starovekom Grécku používali mnemotechnické pomôcky

založené na predstavivosti. V anglosaskom kultúrnom prostredí sa výrazná niť záujmu o výskum predstavivosti tiahla medzi J. Lockom a G. Berkeleyom až po F. Galtona. F. Galton ako prvý použil pri výskume predstavivosti aj výpoved'ovú metódu a od svojich kolegov požadoval opis posledných raňajok (s prekvapením zistil, že viacerí nedokázali túto úlohu primerane zvládnuť). Po období behavioristickej negácie sa problematika predstavivosti udomácnila najmä v kognitívnej psychológii.

Podľa M. W. Eysencka – M. T. Keana (1991) sa do popredia záujmu bádateľov dostali najmä dve základné otázky. Prvá z nich sa týka podstaty predstavivosti, ako odpovede na otázku „Čo je to predstavivosť?“ Najčastejšie znie pomerne naivná odpoveď: „To je to, čo mám vo svojej hlave, keď si niečo predstavím“. Z odborného hľadiska takáto odpoveď pochopiteľne neuspokojuje. Preto sa ujali dva vysvetľujúce prístupy. Prvý z nich predpokladá, že predstavy sú reprezentácie podobné obrazom, ktoré operujú vo svojom vlastnom prostredí a sú úplne odlišné od propozičných reprezentácií. Podľa opačného názoru predstavy nie sú reálne a odlišné formy reprezentácie ako takej, ale iba ako určité spôsoby vyjadrenia propozičnej informácie.

Druhý prístup sa pokúša analyzovať, či má predstavivosť nejaký funkčný význam. To znamená, že niektorí odborníci usudzujú, že predstavivosť je iba epifenoménom poznávania. Pretože predstavivosť nemá v procese myslenia kauzálnu úlohu, nie je nevyhnutné, aby sa s ním súčasne vyskytovala. Podobne svetlá blikajúce na vonkajšom paneli počítača indikujú interné operácie, ale nie sú pre činnosť počítača príčinne nevyhnutné. Ak sa niektorá žiarovka prepáli, činnosť sa nepreruší. Preto žiarovky sú epifenoménom činnosti systému. Prívrženci epifenomenálneho charakteru predstavivosti predpokladajú, že poznávanie prebieha bez ohľadu na potlačenie predstáv.

Významný pokrok v štúdiu predstavivosti znamenala teória duálneho kódovania A. Paivia (1986). Podľa A. Paivia možno rozlíšiť dva nezávislé, avšak prepojené symbolické systémy, ktoré ovplyvňujú ľudské poznávanie: neverbálny a verbálny systém. Neverbálny systém (alebo aj systém predstáv) je špecializovaný na spracovanie neverbálnych objektov a udalostí (napríklad priestorových a synchrónnych informácií) a preto vstupuje do takých úloh, ako sú analýzy scén a generovanie mentálnych predstáv. Verbálny systém je špecializovaný na manipuláciu s jazykovými informáciami a uplatňuje sa najmä pôsobením jazyka. Oba systémy sa rozdeľujú na niekoľko senzomotorických subsystémov (vizuálny, auditívny a haptický) a obsahujú základné reprezentačné jednotky: logogény pre verbálny systém a imagény pre neverbálny systém, ktoré sa vyskytujú v špecializovaných verziách podľa modalít v každom z týchto senzomotorických subsystémov. Oba symbolické systémy sú vzájomne prepojené referenčnými líniami medzi logogénmi a imagénmi.

A. Paivio definoval logogén ako jednotku špecifickú pre určitú modalitu, ktorá môže slúžiť ako integrovaná informačná štruktúra alebo ako odpoveďový generátor. Napríklad možno si predstaviť logogény pre pojem „slnko“. Ako sme už uviedli, logogény sú špecifické vzhľadom na modalitu podnetu, to znamená, že sa uvažuje

o odlišných logogénoch pre identifikáciu vysloveného zvuku „slnko“ a jeho vizuálnu formu (t. j. písmená „s-l-n-k-o“). Dôsledkom logogénov v neverbálnom systéme sú imagény. Imagény sú základné jednotky, ktoré identifikujú a reprezentujú predstavy v rôznych senzomotorických modalitách.

Verbálne a neverbálne systémy komunikujú funkčným spôsobom prostredníctvom vzťahov medzi imagénmi a logogénmi. Najjednoduchším prípadom takéhoto vzťahu je referenčné spojenie predmetu a jeho názvu. To znamená, že ak registrujeme vizuálny objekt (napr. idúci vlak), možno ho identifikovať prostredníctvom imagénu a spojenie medzi týmto imagénom a auditívnym logogénom pre pojem „vlak“ zvyčajne zaraďuje tento pojem do našich myšlienkových procesov.

Neuropsychologické dôsledky

Zistenia A. Paivia prispeli aj k úvahám o mozgovej lokalizácii oboch symbolických systémov. Napríklad u väčšiny ľudí verbálny materiál prednostne spracúva ľavá hemisféra. Naopak pravá hemisféra sa viac využíva pri neverbálnych úlohách (napríklad pri identifikácii tvári alebo rozpoznávaní neverbálnych zvukov). V každej hemisfére sú súčasne lokalizované senzomotorické, vizuálne, auditívne a taktilne subsystémy.

Vyskytujú sa aj dôkazy o rozdieloch medzi lokalizáciou konkrétnych a abstraktných pojmov, čím sa spochybňuje jednoznačné pravo-ľavé delenie. Dôkazy o odlišnom spracúvaní konkrétnych a abstraktných pojmov uvádza aj A. Paivio (op. cit.). Napríklad abstraktné slová prezentované do pravého vizuálneho poľa (ktoré sú spracúvané ľavou hemisférou), probandi spoznávajú častejšie, než podnety prezentované do ľavého vizuálneho poľa (t. j. spracúvané pravou hemisférou). Avšak konkrétne slová sú spoznávané rovnako kvalitne, bez ohľadu na vizuálne pole (a tým aj hemisféru), do ktorého boli prezentované. Podobné závery vyplývajú aj z činnosti dyslektických pacientov s léziami v ľavej hemisfére. Podľa A. Paivia títo jednotlivci majú väčšie ťažkosti pri čítaní abstraktných slov vyvolávajúcich nízku predstavivosť než pri konkrétnych slovách s vysokou predstavivosťou.

4. Záver

Medzi najzložitejšie úlohy vied o človeku patrí adekvátny opis ľudského poznávania. Pritom najväčšou záhadou zostáva subtilný prechod od spracovávania vonkajšej objektívnej reality k vnútornej, subjektívnej reprezentácii tejto reality vo vedomí človeka. Ide o úlohu, ktorú sa po dlhom období filozofických špekulácií primárne snaží riešiť kognitívna psychológia (aj keď v úzkej interdisciplinárnej spolupráci s filozofiou, neurovedami, matematikou, informatikou a lingvistikou).

Kognitívna psychológia sa výrazne prikláňa k prístupu spracovania informácií, ktorý možno zhrnúť do niekoľkých postulátov:

- ľudia sú pokladaní za samostatné a cieľavedomé bytosti, ktoré pôsobia v súlade s vonkajším svetom;
- rozum, prostredníctvom ktorého človek komunikuje so svetom, je vedomý systém, spracúvajúci symboly;
- symboly sú spracúvané rôznymi procesmi, pričom dochádza k manipulácii a transformácii na iné symboly, ktoré v konečnom dôsledku reprezentujú javy vonkajšieho sveta;
- cieľom psychologického výskumu je špecifikovať symbolické procesy a reprezentácie, ktoré ovplyvňujú výkon vo všetkých kognitívnych úlohách;
- rozum je procesor limitovanej kapacity, ktorý je obmedzený vzhľadom na svoju štruktúru i prostriedky;
- tento symbolický systém závisí od nervového základu, avšak nie je ním plne ovládaný.

V predložennom príspevku sme sa pokúsili špecifikovať úlohy percepcie a mentálnej reprezentácie pri plnení týchto postulátov. Pochopiteľne, že celú zložitú problematiku nemožno vyjadriť len analýzou percepcie a mentálnej reprezentácie. Špecifické úlohy zohrávajú aj ďalšie kognitívne procesy, napr. pozornosť, krátkodobá a dlhodobá pamäť, jazykové spracovanie reality, organizácia poznatkov, usudzovanie, rozhodovanie a iné myšlienkové procesy. Ich vymedzenie však prekračuje limitovaný rozsah tohto materiálu. Nemožno však prehliadnuť, že štúdium kognitívnych procesov ako celku výrazne prispieva k najdôležitejšej úlohe kognitívnej psychológie – vytvoriť obraz „človeka rozumného“, ktorý adekvátne spracúva vonkajšiu realitu, aktívne a racionálne riadi svoje správanie, formuje okolité prostredie a plní životné ciele. Človeka, ktorý dokáže primerane naplňovať svoje duchovné, fyzické i racionálne potreby.

Bibliografia

- BARTLEY, S. H.: Principles of Perception. London, Harper and Row 1969.
- BRUNER, J. S.: On Perceptual Readiness. *Psychological Review*, 64, 1957, s. 123 – 152.
- BRUNER, J. S.: Beyond the Information Given. New York, J. Wiley 1973.
- BRUNER, J. S. – POSTMAN, L.: On the Perception of Incongruity: A Paradigm. *Journal of Personality*, 18, 1949, s. 206 – 223.
- EYSENCK, M. W. – KEANE, M. T.: Cognitive Psychology. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Assoc. 1991.
- GIBSON, J. J.: The Ecological Approach to Visual Perception. Boston, Houghton Mifflin 1979.
- GREGORY, R. L.: Perceptions as Hypotheses. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B*, 290, 1980, s. 181 – 197.
- KOVÁČ, D.: Teória všeobecnej psychológie. Bratislava, Veda 1985.
- LACHMAN, R. – LACHMAN, J. L. – BUTTERFIELD, E. C.: Cognitive Psychology and Information Processing. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Assoc. 1979.
- MARSLEN-WILSON, W. – TYLER, L. K.: The Temporal Structure of Spoken Language Understanding. *Cognition*, 8, 1980, s. 1 – 71.
- NEISSER, U.: Cognitive Psychology. New York, Appleton-Century-Crofts 1967.

- NEISSER, U.: The Self: An Ecological Analysis. 24. Intern. Congress Psychol., Sydney 1988.
- NORMAN, D. A. – RUMELHART, D. E.: Explorations in Cognition. San Francisco, Freeman 1975.
- PAIVIO, A.: Mental Representations: A Dual Coding Approach. Oxford, Oxford University Press 1986.
- ROTH, I.: An Introduction to Object Perception. In: Perception and Representation: A Cognitive Approach. Red. I. Roth – J. P. Frisby. Milton Keynes, Open University Press 1986.
- RUISEL, I. – RUISELOVÁ, Z.: Vybrané problémy psychológie poznávania. Bratislava, Veda 1990.
- STRÍŽENEC, M.: Regulačná funkcia myslenia v činnosti operátora. Doktorská dizertačná práca. Bratislava, Ústav experimentálnej psychológie SAV 1982.
- WEISKRANTZ, L.: Blindsight: A Case Study and its Implications. Oxford, Oxford University Press 1986.

AUTORI

- Prof. PhDr. Vincent Blanár, DrSc., Grösslingova 67, 811 09 Bratislava
- PhDr. Viktor Krupa, DrSc., Kabinet orientalistiky Slovenskej akadémie vied, Klemensova 19, 813 64 Bratislava
- Prof. PhDr. Imrich Ruisel, DrSc., Ústav experimentálnej psychológie Slovenskej akadémie vied, Dúbravská cesta 9, 813 64 Bratislava

RECENZIE

O TRADÍCII A PERSPEKTÍVACH AKADEMICKEJ GRAMATIKY SLOVENČINY

Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku. Ed. M. Šimková. Bratislava, Veda 2003. 244 s.

Syntetický opis gramatického systému slovenského jazyka zatiaľ nemáme a treba si priznať, že nemáme ani pevné východiskové body takéhoto opisu. Táto medzera v slovakistickom bádani začína byť čím ďalej tým viditeľnejšia. Iste aj preto sa po dlhom čase konala vedecká konferencia s gramatickou tematikou nazvaná *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku* (Smolenice 8. – 9. októbra 2001; správy o tomto podujatí priniesli Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 5, s. 309 – 314; Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 1, s. 78 – 79; Kultúra slova, 2001, roč. 35, č. 6, s. 357 – 362). Zborník z tejto konferencie vyšiel s identickým názvom pod editorskou taktovkou M. Šimkovej v roku 2003, obsahuje 33 príspevkov, úvodné slovo riaditeľa JÚLŠ SAV S. Ondrejoviča a záverečné zhrnutia J. Furdíka (morfológia) a J. Kačalu (syntax).

Uvažovanie o budúcej akademickej gramatike súčasnej slovenčiny nás privádza k viacerým nezodpovedaným otázkam a niektoré z nich osvetľuje aj recenzovaný zborník. Na druhej strane príspevky v zborníku ešte väčšie množstvo problémových okruhov pomenúvajú, čo nie je nedostatok, práve naopak, pozitívum. Východiskové body a možnosti gramatickej syntézy predstavuje vo svojom príspevku Slavomír Ondrejovič (*Akademická gramatika slovenského jazyka a jej súčasné podmienky*). Po pripomenutí minulostného rozmeru organizovania gramatických konferencií¹ sa venuje analýze súčasných podmienok pre vznik akademickej gramatiky. Základné otázky, ktoré treba vyriešiť ešte pred samotnou realizáciou projektu, možno podľa autora formulovať takto: autorská základňa (kto bude tvoriť autorský kolektív?); problém žánrovej ukotvenosti diela (akademická gramatika alebo nejaká iná?), problém typu gramatiky (tradičná, komunikačná alebo iná gramatika?). V neposlednom rade bude dôležité vyjasniť si hranice pojmu a termínu gramatika, a teda aj obsahu a rozsahu budúceho diela. S. Ondrejovič, väčšina referátov recenzovaného zborníka, ale aj iné okolnosti² naznačujú, že takáto gramatika by mohla byť komplexným opisom celého jazykového systému (teda nielen morfológie a syntaxe, ale aj zvukového, lexikálneho a slovotvorného podsystemu a štylistickej nadstavby). Autor štúdie v tejto súvislosti pripomína: „Zrejme však niet pochýb,

¹ Posledná konferencia o syntaxi sa konala na začiatku 80. rokov a predchádzajúca morfológická konferencia dokonca v roku 1955, teda pred dvadsiatimi, resp. vyše štyridsiatimi rokmi.

² Napríklad doteraz publikované syntetické gramatické diela češtiny, poľštiny či ruštiny, ale aj iných slovanských a neslovanských jazykov.

že najaktuálnejšie je dnes spolu s morfológiou skomponovanie syntaktického zväzku“ (s. 11). Dovolíme si však poznamenať, že aktuálnosť (ak nie akútna potreba) sa v nezanedbateľnej miere týka aj syntetického spracovania ostatných čiastkových systémov,³ a podčiarkujeme, že najprv je potrebné uvažovať o teoreticko-metodologických východiskách. V tejto súvislosti sa ako závažná javí skutočnosť, že na metodologickom rozhraní stojí súčasné slovakistické bádanie ako také. Možné riešenia otázky *Ako ďalej (v tej-ktorej slovakistickej subdisciplíne)?* sú predmetom úvah viacerých autorov aj mimo recenzovaného zborníka. Napríklad o potrebe „novej“ štylistiky najnovšie píše D. Slančová (Slovenská reč, 2003, roč. 68, č. 4, s. 207 – 223); o potrebe metodologického „prechodu“ od deskriptívnej k explanačnej lingvistiky sa vo viacerých prácach programovo zmieňuje J. Dolník; skupina lingvistov pôsobiacich na Katedre slovenského jazyka FiF UK skúma fungovanie slovenčiny na základe systémov princípov.⁴ A tak ďalej. Za dôležité považujeme zdôrazniť, že vo všetkých uvedených formuláciách sa „nové“ (perspektívne) nechápe ako negácia „starého“ (tradičného), ale ako tvorivé a priebojné nadviazanie „nového“ na „staré“. Prejavuje sa to aj v prístupe spomínaného Jura ja Dolníka, ktorý v príspevku *O novej slovenskej morfológii* pregnantne formuluje podstatu explanačnodeskriptívneho prístupu, zdôrazňujúc, že tento spôsob uvažovania nie je odtrhnutý od tradície, zároveň však ponúka perspektívne metodologické riešenia. V tomto prístupe do popredia vystupuje ambícia čo najúplnejšie odpovedať na otázku *prečo*. Vychádza sa pritom zo základnej otázky (*Čo sa má vysvetliť?*), ktorá sa dotýka troch oblastí: vzťahu medzi formou a obsahom morfológických jednotiek, relácií medzi morfológickými jednotkami, dynamiky morfológického systému. Inak povedané, takýmto spôsobom „sa odkrývajú princípy, ktoré riadia stavbu morfológických objektov (prvkov, paradigiem, kategórií) a morfológické zmeny“ (s. 33). Univerzálnosť tejto koncepcie sa prejavuje aj v tak, že namiesto morfológického by sme pokojne mohli uvažovať o syntaktickom, lexikálnom či foneticko-fonologickom subsysteme (porov. aj posledný odsek Dolníkovej štúdie na s. 37). Medzi základné princípy pri používaní jazyka patrí princíp prirodzenosti, ktorý stojí v popredí explanačnodeskriptívneho prístupu a ktorého podstatu J. Dolník zhustene charakterizuje: aký jazykový prvok je prirodzený a prečo je práve ten a ten jazykový prvok prirodzenejší než iný jazykový prostriedok.

Z uvedeného citátu J. Dolníka na s. 33 vyplýva, že autor považuje kategórie za jeden z morfológických objektov. Toto konštatovanie dopĺňa Ján Horecký v príspevku *Kategoriálna vybavenosť slovenskej morfológie*. Kategoriálna vybavenosť má v slovenčine podľa neho takéto hierarchické usporiadanie: základné nominačné kategórie: substančnosť, procesualnosť, kvalitatívnosť, relačnosť; gramatické kategórie: klasifikačné (rod), determinatívne (rod, číslo, pád, osoba), transgresívne (vid, diatéza, intencia).

Ďalšie relevantné otázky, ktoré na autorov budúcej gramatiky čakajú, pripomína Jan Kořenský v príspevku s trochu provokujúcim názvom *Snění a myšlení o příštích gramatikách přirozených jazyků*. Dôvody, prečo sa v názve jeho príspevku hovorí o snívaní, objasňuje tak, že vymenúva najzávažnejšie prekážky, ktoré bude treba pri tvorbe syntetických gramatík prekonávať (viaceré z nich spomínajú aj iní autori). Ide napr. o tieto prekážky: rôznorodosť potenciálnych metodologických východísk; sféra využitia nových gramatík (pôjde len o

---

³ Porov. aj formuláciu J. Bosáka z tohto zborníka (s. 51): „...stále však chýba ‚akademická‘ derivatológia.“

⁴ Dolník, J. a kol.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava, Stimul 1999. Dolník, J. – Mlacek, J. – Žigo, P.: Princípy jazyka. Bratislava, STIMUL 2003.

„čistú“ akademickú alebo aj o gramatiku využiteľnú v širšej kultúrnej a školskej praxi?); vzťah minulosť – prítomnosť – budúcnosť s ohľadom na národno-spoločenské potreby. Ako vidieť, takto formulovaný rámec je pomerne obsiahly, avšak vo výklade J. Kořenského nerozplývavý. Autor zdôrazňuje, že budúce gramatiky budú musieť zohľadňovať viaceré nové aspekty – zjednocovanie Európy a z toho vyplývajúce budúce postavenie príslušného jazyka ako prostriedku národnej i medzinárodnej komunikácie; vyučovanie národného jazyka ako jazyka materinského i jazyka cudzieho. V úvahách J. Kořenského takýmto spôsobom ožívajú viaceré háklivé témy, napr. uplatnenie jazykovedy na kultúrno-spoločenskom trhu práce (inak povedané: otázka spoločenskej recepcie lingvistickej práce) alebo osud tzv. malých jazykov v nadnárodných spoločnostiach: „Maximálna pozornosť této oblasti bude dôležitou súčasťou obhájení funkčních pozic našich národních jazyků, součástí úsilí o to, aby se z nich nestal pouze jeden z atributů regionálního koloritu. Nepokrytě je třeba se tázat, jaké bude postavení daného jazyka v globálním i vnitrostátním smyslu jako prostředku ekonomické a politické moci“ (s. 17). J. Kořenský teda nastoľuje celý rad dôležitých otázok, vyplývajúcich zo súčasného postavenia národných jazykov, z ich národnoreprezentatívnej funkcie a zo spôsobu ich lingvistickej reflexie, ktorá sa priamo dotýka aj uvažovania o koncipovaní budúcich gramatických kompendií.

Myšlienku viacerých možných prístupov k morfolologickej tematike podčiarkuje aj Jura J Furdík, ktorého príspevok *O existujúcich a možných morfológiách* si programovo všima spomínané minulosťno-budúcnosťné smerovanie gramatického výskumu. Stručne sa v ňom analyzuje prínos základných gramatických publikácií od A. Bernoláka až po Morfológiu slovenského jazyka (1966) a diela, ktoré stoja v jej metodologickom „tieni“, ale aj tie, ktorých ambíciou bolo z tohto tieňa vystúpiť (práce E. Paulinyho, F. Mika a i.). Celý jeho výklad však smeruje „perspektívne“ ku konštatovaniu, na základe akých princípov by mala byť nová akademická morfológia osnovaná. Sú to tieto princípy: prirodzenosť, synergetickosť, komunikatívnosť, uplatnenie sociolingvistického zreteľa, priorita sémantiky (s. 45).

Diskurzívny pohľad na gramatiku ponúka vo svojom príspevku *Jazykové domény, gramatika diskurzu a diskurz gramatiky* Miroslav Dudok, ktorý konštatuje, že v tejto oblasti je množstvo protirečivostí a rozporov. Poukazuje na rozpory pri definovaní pojmu gramatiky v minulosti i súčasnosti a tiež konštatuje, že „doterajšie gramatiky neposkytujú adekvátne definície ani klasifikácie“ (s. 20). Prejavuje sa to i pri analýze diskurzu, kde sa sémanticko-gramatický inventár často odlišuje od systematického opisu inventára. Tu autor zdôrazňuje nevyhnutnosť opísať rôzne hraničné metalingvistické i gramatické javy doteraz označované ako periférie. Pri tomto opise by sa malo budovať nielen na jazykových materiáloch z domény verejnej komunikácie a tlačeného slova, ale do popredia by vystúpila aj taká jazyková doména ako súkromná komunikácia. V rámci domény verejnej komunikácie by mal byť základom opisu najmä vedecký a vzdelávací diskurz (logická doména), politický, administratívny a právny diskurz (rétorická doména), zatiaľ čo preferovaná poetická doména by sa mala stabilizovať a neskôr postupne dynamizovať žánrovými prestupmi.

Hlasy o moderných trendoch pri gramatickom výskume sa ozývajú i od našich západných susedov. V poslednom čase ide najmä o využitie korpusových prístupov a zdrojov. Nad vzťahom medzi introspekciou (ponorom do jazykového vedomia) a korpusom (heuristickým prístupom) sa vo svojej štúdií *Gramatický výzkum dříve a dnes: korpus jako výzva* zamýšľa František Štícha. Za veľký prínos považuje jednak možnosť opisu a overovania použitia

gramatických prvkov, ktoré neboli doteraz registrované, ale aj možnosť odstrániť často neadekvátne generalizácie. Tie vznikli prihliadaním len na najčastejšie a typické použitia prvkov. Pritom sa pred nami, podľa názoru autora, črtá pozitívna perspektíva, že objavíme normotvornú silu jazyka, ktorá sa prejavuje i pri výbere z konkurenčných jazykových prostriedkov. Autor verí, že „ďďaka korpusom budeme moci začít studovať reálny vzťah medzi potenciálnym systémovým *langue*, jak je uloženo v našom intersubjektívnom jazykovom vedomí, *langue* jako lingvistickým teoretickým konštruktom, konkrétnym textovým *parole*, jak je reprezentované rečovým chovaním tisíců či miliónů individuálních uživatelů jazyka, a konečně i *langue* realizovaným, vyvozeným z korpusových dat“ (s. 31). – Zdeňka Hladká (*Korpus soukromé korespondence jako zdroj poznání jazykového úzu*) potvrdzuje tento názor prakticky, na základe skúseností so špecifickým podkorpusom ČNK, ktorý vzniká na FF Masarykovej univerzity v Brne. Naznačuje niektoré možnosti jeho využitia a zaujíma sa najmä o to, ako sa v jazyku prejavuje postavenie súkromnej korešpondencie na pomedzí písanosti a hovorenosti.

Oprávnenosť otázky o hraniciach „veľkých“ gramatík potvrdzujú aj ďalšie dva metodologicky ladené príspevky. Ján Bosák v štúdiu *Morfémy a morfematika v morfológických opisoch* pripomína, že gramatická analýza bez morfematickej analýzy nemôže byť úplná, pričom práve na úrovni morfémy sa prejavuje prepojenie foneticko-fonologického, morfológického a derivačného subsystému. – Marie Krčmová (*Úskali popisu zvukové roviny jazyka*) zdôrazňuje, že do komplexného opisu gramatického systému patrí aj opis zvukového systému a na malom priestore nastoľuje viacero pálčivých otázok, týkajúcich sa súčasného výskumu zvukových javov, a to nielen z úzkeho foneticko-fonologického hľadiska, ale aj širšie. Poukazuje napr. na nevyhnutnosť vychádzať z tradície, na systematickosť výkladu, potrebu adekvátnej miery zovšeobecnenia, ako aj na podceňovanie zložitosti a komplexnosti problematiky tzv. najnižšej jazykovej roviny. Do hry podľa autorky vstupujú ďalšie relevantné skutočnosti: napr. zvukové prostriedky nie sú len formálnymi nosičmi „hlavnej informácie“, ale slúžia na identifikáciu hovoriaceho, jeho aktuálneho duševného a fyzického stavu, sociálnej, regionálnej a národnej príslušnosti a pod. (s. 57). Ako problematická sa ukazuje otázka materiálnej základne výskumu za predpokladu, že východisko budú tvoriť spisovné komunikáty. Celkom oprávnené je však opýtať sa, ako sa v skutočnosti realizuje tzv. spisovná výslovnosť. Nazdávame sa, že v tomto štádiu uvažovania by bolo vhodné uplatniť sociolingvistické a explanačnodeskriptívne výskumné metódy. V snahe čo najviac objektivizovať svoje zistenia má (resp. bude mať) bádateľ k dispozícii aj korpus textov, avšak pokiaľ ide o zvukový podsystém, sú známe ťažkosti budovania hovorených korpusov.

Ďalšie referáty v morfológickom „bloku“ sice sú zamerané na čiastkové morfológické problémy, niektoré výsledky týchto bádání by však mohli byť podnetné aj pri koncipovaní syntetickej gramatiky.

Dôležitosť historického pohľadu na deklináciu substantív zdôrazňuje Pavol Žigo v príspevku *Princípy kodifikácie slovenskej substantívnej deklinácie*. Už podtitul *Hľadanie princípu relatívnosti II* naznačuje, že pôjde o aplikáciu teórie princípov, tentoraz pri hľadaní odpovedí na otázku: Ako sa dajú vysvetliť inovácie, resp. zmeny v súčasnej tvaroslovnej sústave spisovnej slovenčiny? Na základe opisu niektorých historických zmien autor prichádza k vymedzeniu princípov vývinu, analógie, ekvivalencie, motivovanosti a relatívnosti ako významných dominánt, ktoré ovplyvnili vývoj substantívnej deklinácie. Pritom prechod od formálnych kritérií pri triedení substantív (podľa kmeňov) k významovým kritériám triedenia

(podľa menného gramatického rodu) vidí ako dôsledok pôsobenia princípu vývinu. Neskôr však badáme uplatňovanie princípu analógie a ekvivalencie, ktoré autor dokumentuje na niektorých medziparadigmatických a vnútroparadigmatických pohyboch. Dospieva k názoru, že dominujúcim princípom pri formovaní súčasných deklinačných vzorov bol princíp analógie. Na otázku, ako lepšie spoznať reálny morfológický systém jazyka, si autor odpovedá: „Vyčerpávajúcim opisom súčinnosti a konfliktnosti jednotlivých princípov, vývinových anomálií, ich dôsledkov, resp. dosahu ich relatívnej povahy, ktorá umožňuje vplyv používateľov na podobu jazyka“ (s. 80). – *Korene pádového synkretizmu v mäkkých ženských substantívach* z historickodialektologického hľadiska sleduje Ivor Rípka. Poukazuje na fakt, že súčasný relatívne vysoký výskyt genitívneho tvaru s morfémou *-i* v ženských menách a prevzatých slovách (*od Táni, z inštitúcií*) môže mať aj historické súvislosti, keďže aj v nárečiach je táto gramatická morféma pre genitív známa a frekventovaná.

Problémy z oblasti stavu a zmien v deklinácii substantív zaujali aj iných lingvistov. Jozef Jacko sa v príspevku *Frekvencia morfolologickej variantnosti substantív* zaoberá dynamikou gramatických morfém pri skloňovaní podstatných mien (*Kraska/-u, Ovidia/-diusa, vnuci/-kovia, cimbala/-u, mladi/-e* a i.) a zmenou gramatického rodu niektorých miestnych názvov (*Úbrež* – z fem. na mask.). – *Problémové pády pri skloňovaní substantív mužského rodu* zaujali aj Mateja Považaja. Sústredil sa najmä na prípady nekodifikovaného variantného skloňovania neživotných maskulín zakončených na *-ál, -ár, -el, -er* a niektorých pomnožných miestnych názvov. V kodifikácii napríklad odporúča pripustiť variantné tvary L sg. neživ. mask. (*v dube* – v *arzenáli/-e*, zhoda s morfémou skloňovacieho vzoru), ako aj variantnosť v G pomnožných miestnych názvov (*Diviaky* – z *Diviak/z Diviakov*). – V príspevku *Diferenciácia substantív mužského rodu podľa kategórie životnosti* sa Anna Rollerová vracia k problematike sémantickej derivácie, ktorej výsledkom môže byť vznik lexikálne identických pomenovaní, ktoré sa odlišujú životnosťou, resp. neživotnosťou (*nosič, člen, chameleón* a i.). Tá sa prejavuje najmä pri skloňovaní, keďže tieto substantíva sa skloňujú v zhode so svojím (životným či neživotným) významom. Autorka však upozorňuje, že v súčasnosti sa stáva, že pri pribúdaní príznaku životnosti (animizácii) alebo neživotnosti (depersonalizácii) sa žiadne výrazové zmeny neuskutočnia (*zjesť Miláčika*) a dodáva, že tento progresívny proces je potrebné vziať na vedomie.

V štúdií *Variantnosť prípon v slovenských logonymách* Mária Imrichová predstavuje výsledky anketového prieskumu, zameraného na skloňovanie špecifickej onymickej triedy. Nemožno podceňovať závažnosť jej konštatovania, že „logonymá sa v bežnej komunikácii skloňujú a skloňujú sa spontánne, takmer živelne“, pričom „kvalita ich jazykového spracovania závisí od úrovne jazykového povedomia používateľa a od formy logonyma“ (s. 101). Autorka však svojím výkladom dokazuje, že pri logonymách (ale aj pri iných sporných onymických skupinách, napr. cudzích propriách) predsa len možno vystopovať isté zovšeobecňujúce tendencie v ich komunikačnom používaní. Aj tento príspevok upozorňuje na fakt, že v syntetickej gramatike bude nevyhnutné venovať osobitnú pozornosť gramatickým špecifikám vlastných mien (na túto skutočnosť už niekoľko rokov poukazujú viacerí autori, napr. V. Blanár, M. Majtán, M. Sokolová a i.). K tomuto príspevku ešte jedna terminologická poznámka. Termín *prípona* sa bežne chápe v dvojakom zmysle – slootovornom (slootovorná prípona) alebo gramatickom (ohýbacia prípona) (porov. heslo *prípona* v Encyklopédii jazykovedy na s. 348). Dvojznačnosť tohto termínu by bolo vhodné odstrániť napríklad tak, že

termín prípona by sa používal len v oblasti slovotvorby a v morfológii by sa hovorilo o gramatických, resp. relačných morfémach. Stáva sa totiž, že termín prípona „zväzda“ k jeho slovo-tvornému chápaniu, čo sa u M. Imrichovej prejavilo aj v použití ďalších, výhradne slovotvor-ných termínov, hoci de facto v jej príspevku ide o morfológiu – nesprávne sa uvádza termín slovotvorný základ (s. 97) namiesto termínu tvarotvorný základ; takisto je to aj v anglickom resumé, kde sa nenáležite píše o suffixoch (suffixes) a slovotvornom základe (word-formation basis).

Referát Jany Kesselovej *Systémový a komunikačný prístup v morfológickom vý-skume (na materiáli predložkového a spojkového subsystému detskej komunikácie)* v zjavnej interdisciplinárnej kooperácii s vývinovou psychológiou osvetľuje problematiku ontogenézy reči – so zameraním na „vzťahové“ neplnovýznamové slovné druhy (predložky a spojky). Domnievame sa, že vierohodnosť tohto výskumu je podložená práve použitím komunikačného prístupu. Rečové výkony sa totiž skúmajú vo svojom prirodzenom komunikačnom prostredí, ktoré je charakterizované „hovorenosťou, dialogickosťou, neoficiálnosťou, improvizovanosťou a bezprostrednosťou kontaktu hovoriacich“ (s. 108).

Elżbieta Orwińska-Ruziczka (*Próba klasyfikacji przyimków wtórnych języka słowackiego w konfrontacji z językiem polskim*) poukazuje na jednu z analytických črt v slovanských jazykoch, ktorá sa prejavuje v tvorení sekundárnych viackomponentových predložiek. Štúdiá poľskej bádatelky až učebnicovo zrozumiteľným štýlom (množstvo príkladov, jasné a logické členenie textu) zhrňa doterajšie poznatky o tomto jave, pričom súhrnná klasifikácia (znázornená na s. 117) tohto typu predložiek je založená na komplexnej morfo-syntaktickej analýze.

Príspevok Michala Týra *Kombinačné zmeny spoluhlások na morfeatickom švíku (Konfrontácia slovenčina – srbčina)* je podnetný najmä z lingvodidaktického hľadiska; na konfrontačnom podklade sa tu podávajú základné informácie týkajúce sa čiastkového fonologického javu – konsonantických neutralizácií na príslušnom mieste slova (morfeatický švík).

Morfologickou charakteristikou Chorvátov, žijúcich na území Slovenska (v Bratislave a okolí) sa zaoberajú Milo Lončarić a Željko Jozić v príspevku *Gramatička istraživanja hrvatskih govora u Slovačkoj*. V centre záujmu stojí jazyk chorvátskych obyvateľov Devínskej Novej Vsi, Čunova, Jaroviec, Rusoviec, Chorvátskeho Grobu, ale aj dnes už neživá chorvátčina z Dúbravky, Lamača, Záhorskej Bystrice a i. Jazyk a jeho špecifiká zachytávajú cez opis jednotlivých morfológických charakteristík (vokatív, gramatické kategórie a skloňovanie substantív, zámená, číslovky a slovesá, krátka poznámka o lexike a tvorení slov).

Syntaktickú sekciu zborníka – ktorá tvorí jeho menšiu časť (pozri aj záver k syntaktickej tematike, s. 242) – otvára Ján Kačala príspevkom *Vzťah výrazu a významu v syntaktickom systéme jazyka*. Bilateralistickú teóriu jazykového znaku možno aplikovať aj na jednotky veľmi všeobecného rázu, akými sú syntaktické jednotky. Vzťah výrazu a významu má v syntaxi špecifické vyznenie práve vzhľadom na veľkú mieru abstrakcie (v porovnaní s morfológickými alebo lexikálnymi jednotkami). Za syntaktický výraz autor pokladá jednak spojenie komponentov syntagmy, jednak ich invariantné poradie (slovosled). Syntaktickým významom J. Kačala chápe syntaktický vzťah ako „abstraktný jazykový vzťah, na ktorom sú budované viacčlenné syntaktické jednotky“ (s. 143), pričom „syntaktický význam ako relačný

typ významu je podstatou nielen všetkých syntagmatických konštrukcií, ale aj všetkých ostatných typov konštrukcií“ (s. 144). Výraz a význam sa na syntaktickej úrovni realizujú nie na jednotlivých slovách, ale na triedach slov, a to na úrovni výrazu aj významu. Vzťah formy a významu syntaktických jednotiek sa odráža aj v rôznorodosti vzťahu medzi sémantickou a gramatickou štruktúrou (perspektívou) vety (porov. výklad na s. 146 – 149).

Zásadné metodologické konštatovania uvádza v príspevku *Vetnočlenský a valenčný prístup k skúmaniu syntaxe* Jolana Nižníková. Zdôrazňuje potrebu „presunúť pozornosť vo výskume i výučbe syntaxe od analýzy hotových syntaktických konštrukcií k princípom ich tvorenia“, čo možno dosiahnuť preferenciou „komunikačno-pragmatického a sémantického prístupu k skúmaniu vety“ (s. 156). Autorka upozorňuje, že nové výskumné metódy sa do školskej praxe dostávajú ťažko, pretože tam dominuje tradičná vetnočlenská syntax. Valenčná syntax má oprávnenú ambíciu vysvetliť princípy tvorenia syntaktických jednotiek, keďže pristupuje k vete (základnej syntaktickej jednotke) z pohľadu jej hierarchického usporiadania, ktorému „kraľuje“ sloveso ako centrálny vetný komponent. Valenčná syntax pritom vlastne nie je v jazykovede žiadne novum (napr. len v slovakistike je intencno-valenčná teória implicitne prítomná už v diele L. Štúra; porov. s. 157). Pravda, autorka si uvedomuje, že valenčný prístup skrýva aj viaceré otvorené otázky (s. 158 – 160), napr.: polysémia slovíčok; rozlíšenie obligátnych, potenciálnych a tzv. voľných doplnení slovíčok; viacaspektový vzájomný vzťah subjektu a predikátu a i. Napokon, no nie na poslednom mieste sa v štúdiu J. Nižníkovej pripomína, že valenčná syntax nie je negáciou tradičného prístupu: „Neodmietame tradičný prístup, ale sme presvedčení, že základné postuláty valenčnej syntaxe ... by bolo možné a potrebné využiť aj pri tradičnom vetnočlenskom prístupe“ (s. 160).

V príspevkoch J. Kačalu i J. Nižníkovej sa syntaktický systém pokladá v porovnaní s ostatnými subsystémami jazyka za komplexný, dominantný. Nazdávame sa, že dominantnosť syntaktického systému však platí len z konštrukčného hľadiska: syntaktické jednotky sú „vystavané“ z jednotiek patriacich do „nižších“ jazykových subsystémov. Syntaktický podsystém je najužšie spätý s mimojazykovou realitou, avšak syntaktický výskum sám osebe by bol neúplný bez poznania fonických, morfológických, lexikálnosémantických či slovotvorných javov. Z tohto hľadiska by azda bolo vhodnejšie namiesto „nižších“ a „vyšších“ jazykových rovín hovoriť o konštrukčne elementárnejších a konštrukčne komplexnejších jazykových subsystémoch.⁵ Jazykové podsystémy sú totiž odsúdené na vzájomnú spoluprácu, pretože len v synergetickej interakcii plnia všetky úlohy, kladené na jazyk ako nástroj komunikácie. Ak komunikácia prebieha bezproblémovo (t. j. keď nie je rušená komunikačnými šumami), používateľ jazyka „vníma“ jazykový systém globálne a nie diskretné podľa jednotlivých čiastkových systémov. Inými slovami: z hľadiska „povrchovej štruktúry“ je komunikačne dominantným naozaj syntaktický subsystém, v „hlbkovej štruktúre“ však jazykový systém funguje ako jednota viacerých subsystémov, ktoré len spoločne vytvárajú plnohodnotne fungujúci celok. Táto na prvý pohľad triviálna a „dávno vyriešená“ otázka by si zaslúžila oveľa väčšiu pozornosť.

Na výpoveď ako komplexnú entitu sa zamerá Wolfgang Gladrow v príspevku *Informačná štruktúra výpovede a slovosled*. Zaoberá sa najmä aktuálno-informačnou štruktú-

---

⁵ Ako diskutabilný sa ukazuje aj termín jazyková rovina; napr. J. Furdík vo svojich prednáškach hovoril o jazykových blokoch (porov. aj jeho konštatovanie na s. 241 recenzovaného zborníka).

rou výpovede a v rámci tohto okruhu analyzuje existenciu nečlenených a obligatórne členených výpovedí, dve roviny aktuálneho členenia a pojem informačnej paradigmy, ktorý považuje za hlavný dôkaz systémového charakteru aktuálneho členenia.

Časť zborníka, v ktorom sa riešia konkrétne syntaktické, resp. gramatické otázky, obsahuje osem príspevkov. *Osobné slovesá vo vetnom základe slovesných jednočlenných viet* rozoberá Mária Dziviaková. Postupne analyzuje sémantické triedy neosobných i osobných sloves, ktoré sa depersonalizujú a stávajú predikátmi jednočlenných viet. Keďže ide o častý typ jednočlenných viet, autorka považuje za dôležité „poukázať i na živosť utvárania neosobných tvarov, resp. neosobných významových variantov osobných sloves“ (s. 182) v slovenčine. – Juraj Glovňa v príspevku *Eliptické syntaktické konštrukcie* sústreďuje pozornosť na elipsu ako fenomén, ktorý je do veľkej miery dialekticky spätý s redundantnosťou v jazyku. Predstavuje uholné kamene teórie elipsy v slovenčine, jednotlivé typy elíps, ich funkčné využitie, ako aj problémy s teoretickým uchopením tohto javu, stojaceho na rozhraní langue a parole. – Osobitosti vetných adverbialíí sa stali predmetom analýzy Milady Hirschovej (*K některým funkcím větných adverbialíí v češtině*), ktorá sa pokúša tento pojem rozšíriť i na výrazy adverbialnej povahy, ktoré možno interpretovať ako predikácie, resp. môžu byť parafrázované vetnou formou. Pritom východisko pri podrobnejšom objasňovaní štruktúry českej vety vidí aj v uplatnení koncepcie „small clauses“.

V intenciách našej gramatickej tradície (reprezentovanej najmä akademickou MSJ) vyznieva odvážne zamyslenie Alexandry Jarošovej nad štatútom reflexív *Umývat' sa: predmetová syntagma alebo zvrtné sloveso?* Na pozadí úvah českých lingvistov a vlastného argumentačného aparátu autorka dospieva k názoru, že v prípade slovesa *umývat' sa* ide o dekauzatívum, zvrtné odvodené sloveso. – Ľubica Balážová a Marta Zamborová si v spoločnom príspevku *Gramatické otázky v Slovníku súčasného slovenského jazyka* (ďalej SSSJ) všimajú problematiku lexikografického spracovania gramatických javov. Spoločenské požiadavky potvrdzujú, že v SSSJ bude potrebné jednak sústrediť sa na väčšiu mieru „zrozumiteľnosti“ pri uvádzaní gramatického aparátu, jednak premyslenou stratégiou zosúladiť explicitné a implicitné gramatické informácie, a to s ohľadom na základné atribúty, ktorými by sa mala gramatická informácia v slovníkovom hesle vyznačovať (jednoznačnosť, informačná nasýtenosť, ekonomickosť). Je jasné, že sklbenie uvedených atribútov môže byť v konkrétnom hesle problematické (jednoznačnosť vz. ekonomickosť, informačná nasýtenosť vz. ekonomickosť). V zásade však pôjde o to, aby sa používateľovi slovníka v dostatočnej miere uláhčilo vyhľadávanie požadovanej gramatickej informácie, ktorá by zároveň mala byť dostatočne sémanticky nasýtená. – V podobnom duchu je napísaný aj príspevok Míry Nábělkovej *Adjektívne kategórie v gramatike a v slovníku*, v ktorom na základe analýzy adjektív v Slovníku slovenského jazyka, v Krátkom slovníku slovenského jazyka a v niektorých gramatických dielach poukazuje na problémové oblasti lexikografického spracovania adjektívnej lexiky (napr. významová mobilita adjektív; individuálnosť adjektívnych lexém a lexíí; pomerne pravidelná adjektívna paradigmatica a z toho vyplývajúce lexikografické „podceňovanie“ tohto javu; otázka „prototypovosti“ jednotlivých adjektívnych deklináčnych tvarov; absencia privlastňovacích adjektív v slovníkoch; syntaktické funkcie adjektív; adjektívna valencia a i.). – Problematika zámen na všeobecnej rovine zaujíma Eugéniu Bajzиковú (*Zámená v gramatickom systéme slovenčiny a v komunikácii*). Stručný prehľad názorov na hodnotenie zámen a ich postavenie v slovnodruhovom systéme v odbornej slovakistickej

literatúre privádza autorku k presvedčeniu, že „je potrebné zamená osobitne definovať zo systémového i textového či komunikatívneho hľadiska, resp. obidve tieto hľadiská spájať“ (s. 232).

Už tradičným problémovým javom morfológických i syntaktických opisov je zadefinovanie takých slovných druhov, akými sú predložky, spojky a častice. *Tzv. gramatické slová v morfológii a v syntaxi* sú dlhodobým výskumným objektom Márie Šimkovej. Tentoraz sa bližšie zamerala na slovnodruhový homonymiu, resp. delimitáciu medzi príslovkami a časticami *najviac(ej)*, *prinajmenej*, *okolo*, *približne*. V závere autorka konštatuje nevyhnutnosť takej koncepcie gramatického opisu, ktorá v sebe zahŕňa aktuálny systematický pohľad lexicológie a lexikálnej sémantiky a ráta aj s pragmaticko-komunikačným prístupom, najmä k neohybným slovným druhom.

Lingvistická (a špeciálne morfológická a syntaktická problematika) v interdisciplinárnych súvislostiach je už niekoľko rokov predmetom intenzívneho skúmania matematicky a informaticky (komputačne) orientovaných bádateľov na Slovensku (E. Páleš, K. Furdík, V. Benko, E. Kostolanský, J. Ivanecký a i.). Svedčí o tom i organizácia niekoľkých konferencií o počítačovom spracovaní prirodzených jazykov. Aj v recenzovanom zborníku nájdeme dva príspevky tohto zamerania. Ide o štúdiu *Automatizovaná (počítačová) analýza morfológie slovenčiny – stav a najbližšie úlohy* v dvojautorstve Eduarda Kostolanského a Jany Hašanovej a o samostatný príspevok prvého z dvojice autorov (*Formálny opis syntaxe slovenského jazyka*). Napriek dlhšiemu obdobiu skúmania táto oblasť v mnohom ostáva zahalená rúškom tajomstva, často však pripomínajúc skôr zakázanú oblasť, do ktorej vstupujú len niektorí bádatelia, väčšinou primárne nelingvisti. Autori v prvom príspevku načrtávajú možnosti algoritmickej analýzy písaného textu, predstavujú v skratke referenčnú morfológickú databázu slovenského jazyka (pozostáva z konceptuálnych schém vzorov a z konceptuálnych schém k jednotlivým slovným druhom, ide najmä o relačné schémy pre podstatné mená), uvádzajú schémy pre syntaktickú analýzu a derivatologické (?) spracovanie morfológie. No lingvistická obec, ktorá je iste primárnou cieľovou skupinou recenzovaného zborníka, pravdepodobne do tajov tejto oblasti neprenikne, keďže ju môže zastaviť netransparentnosť pojmov (ako Bar 0, Bar -1 na s. 67 – 68), nedefinované alebo zjavne netradičné chápanie niektorých termínov⁶ i absencia konkrétnych príkladov pri abstraktných vzoroch. Tieto konštatovania platia aj pre druhý príspevok, ktorého autorom je E. Kostolanský. Zisťujeme tu najmä absenciu príkladov pri vzoroch vyjadrujúcich syntaktické kategórie, gramatické pravidlá a metaprávidlá, ktoré sú dôležité na pochopenie prezentovanej zovšeobecnenej frázovo-štruktúrovej gramatiky (ZFŠG) a tiež nedôslednosť pri grafickom znázornení vrstvovej štruktúry klauzy v rolovo-referenčnej gramatike (RRG).⁷ Autorovým zámerom je predstaviť také syntaktické modely, ktoré sú „konštruktívne v tom zmysle, že je možná ich efektívna počítačová realizácia, podporujúca vykonanie automatickej syntaktickej analýzy vstupných textov“

⁶ Napríklad používanie pojmu alternácia pri grafickej zmene v tvarotvornom základe (*dyň-a/dyn-iam*) na s. 64. Definíciu alternácie na tej istej strane („alternácia – pravidlá zmien v tvarotvornom základe“) by sa žiadalo upraviť v tom zmysle, že ide nie o morfonologickú (ako to vyplýva z definície alternácie), ale o morfografickú štruktúru slova.

⁷ Pozri grafické znázornenia na s. 168 – 170, najmä dvojité označovanie Nf/NP, Prís/Adv, a chybné označenie vzťahu medzi jadrom a postjadrovou položkou (Pojp), miesto správneho vzťahu jadro – periféria.

(s. 162). Avšak namiesto je otázka, či v týchto príspevkoch práve nepriezračnosť, nesystémovosť a nekonzistentnosť pojmov a postupov nerobí „zlé meno“ tomuto úsiliu pri predstavení tejto náročnej problematiky lingvistickej verejnosti.

V zborníku *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku* sa načrtli viaceré závažné problémy a ich možné riešenia, avšak treba priznať, že fundamentálne otázky zostávajú doteraz (teda rok po vydaní zborníka a tri roky po konaní konferencie) nezodpovedané a priamo sa na ne nadväzuje poskromne (výnimkou je len konferencia *Aktuálne otázky súčasnej syntaxe*, Budmerice 7. – 8. 12. 2002; pozri správu v Slovenskej reči, 2003, roč. 68, č. 2, s. 98 – 102). Pripomeňme, o aké otázky ide: *Kto syntetickú gramatiku napíše? Ako a kedy ju napíše? Komu bude toto dielo určené?*

Bude teda potrebné vyriešiť otázku organizačnej a inštitucionálnej kurately (zloženie autorského kolektívu a jeho vedenie). Bude treba vypracovať jednotnú metodologickú základňu, podľa ktorej sa spracujú jednotlivé kapitoly. Škoda, že na stránkach našich jazykovedných časopisov sa nevedie odborná a vecná diskusia na túto tému. Bez nej sa len ťažko pohneme dopredu. Z hľadiska metodológie sa ako závažné ukazujú napríklad tieto otázky (na viaceré z nich sa v jednotlivých referátoch poukázalo):

- Komplexné spracovanie jazykového systému vo viacerých zväzkoch alebo len čiastkové spracovanie morfológie a syntaxe?
- Ako adekvátne opísať synergickú interakciu jednotlivých subsystémov?
- Uplatnenie systémového a/alebo komunikačného prístupu?
- Akým spôsobom sa vyrieši vzťah preskripcie, deskripcie a explanácie pri uvažovaní o syntetickej gramatike?
- Akým spôsobom môže byť nápomocná databáza Slovenského národného korpusu?

Vzhľadom na spomínanú akútnu potrebu jednoliatej teoreticko-metodologickej bázy ako základného predpokladu úspešnej realizácie syntetickej gramatiky by sme chceli vyzdvihnúť tie príspevky, ktorých ambíciou je prispieť do diskusie na túto tému. Bez pevného teoreticko-metodologického podložia totiž nebude možné gramatický výskum ani rozbehnúť, nieto ešte úspešne dokončiť. Osobne sa nazdávame, že pri rozhodovaní o metodologickej báze novej gramatiky nebude možné ignorovať viaceré moderné lingvistické prúdy, ktoré sa viac či menej úspešne začínajú etablovať, resp. sa už etablovali aj na Slovensku, napr. sociolingvistika, valenčná syntax, korpusová lingvistika, explanačná lingvistika.

V zborníku sa vo viacerých príspevkoch oprávnenne vyzdvihuje zástoj epochálneho diela slovenskej jazykovedy, Morfológie slovenského jazyka (MSJ), potreba nadviazania na toto dielo, ale aj nevyhnutnosť jeho prekonania. Oprávnenne sa však upozorňuje na úplne odlišné podmienky realizácie MSJ v porovnaní s dneškom a tu treba vyzdvihnúť aj prezentované výsledky, týkajúce sa výskumov čiastkových gramatických otázok (napr. problémové miesta v deklinácii substantív, skloňovanie vlastných mien, lexikografické zachytenie gramatických javov, počítačová analýza gramatických javov a i.).

Myšlienka kolektívnej syntetickej gramatiky súčasného slovenského jazyka je projektom ambicióznym, potrebným, avšak nateraz skôr potenciálnym než reálnym. Pripájame sa k názoru, že v súčasnosti nemáme dôvod byť vo veci súhrnného gramatického spracovania slovenčiny príliš optimistickí. V tejto súvislosti pripomíname oprávnenne opatrné konštatovanie J. Bosáka: „Odvtedy [od vydania MSJ; pozn. M. O.] sme však dosť veľa zameškali, preto treba triezvo zvážiť, na čo budeme mať kapacity a sily“ (s. 51). Úspešná realizácia takéhoto

diela si vyžaduje splniť nemálo podmienok a situácia v súčasnej slovistiky napovedá, že táto úloha vonkoncom nebude ľahkou záležitosťou. Stotožňujeme sa so slovami J. Furdíka, že „nateraz je ... obraz načrtnutý na tejto konferencii mozaikovitý“ (s. 241), a dodávame, že súčasný stav príprav na akademickej gramatike slovenčiny by sa dal charakterizovať aj týmito slovami: virtuálnosť, metodologická vágnosť, organizačná stagnácia, nedostatok „lingvistickej vôle“.

Ostáva len dúfať, že námety a pripomienky publikované v recenzovanom zborníku a vlastne zborník ako celok nezostanú len akademickým „snívaním“ o syntetickej gramatike slovenčiny, ale že sa stanú solídnym odrazovým mostíkom pre konkrétnu realizáciu tohto potrebného projektu.

Martin Ološtiak – Lucia Gianitsová

MÖGLICHKEITEN UND GRENZEN DER STANDARDISIERUNG SLAVISCHER SCHRIFTSPRACHEN IN DER GEGENWART. Beiträge zur Konferenz der Internationalen Kommission für slavische Schriftsprachen. Dresden, 25. – 28. Oktober 2000. Hrsg. K. Guttschmidt. Dresden, Thelme 2002. 222 s.

Recenzovaný zborník prináša príspevky z konferencie *Možnosti a hranice štandardizácie slovanských spisovných jazykov v súčasnosti*. Konferencia sa konala 25. – 28. októbra 2000 na Technickej univerzite v Drážďanoch – a ako sa to stalo už tradíciou – bola spojená so zasadnutím Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky pri Medzinárodnom komitáte slavistov. Konferenciu so svojimi spolupracovníkmi perfektne zabezpečil prof. Karl Guttschmidt, predseda Nemeckého komitátu slavistov a zároveň člen tejto komisie.

Zborník obsahuje príspevky štrnástich lingvistov zo Slovenska, Česka, Poľska, Nemecka, Ukrajiny, Bieloruska, Ruska, Estónska, Chorvátska a Bulharska. Konferencia si nekládla za cieľ formulovať všeobecné stanoviská či záväzné odporúčania: jej účastníci reagovali na politické, sociálne a kultúrne zmeny, ktoré v 90. rokoch 20. storočia v nevidanom rozsahu „zasiahli“ slovanské krajiny a ich jazyky.

Príspevok Jána B o s á k a (Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava) *Štandardizácia ako aktuálny problém slovanských spisovných jazykov* sa začína terminologickými afiliáciami: termíny štandard, štandardizácia, štandardný jazyk sa doteraz v slovanských jazykoch osobitne nešpecifikovali a používajú sa ako synonymné s domácimi termínmi spisovný, literaturný, kniževen, a to najmä pri prekladaní do angličtiny. Pod štandardnou formou v slovenčine sa rozumie vlastnosť spisovného jazyka v parolovej rovine s oslabenou spisovnosťou. Autor si kladie otázku, či možno preskripčne zasahovať na úkor úzu a či by v budúcnosti nebolo vhodnejšie (i keď náročnejšie) odporúčať alternatívne, variantné riešenia a uprednostňovať ich pred príkazmi a jazykovými zákonmi. Zdôrazňuje, že internacionalizácia jazykov neznamená automaticky stratu jazykovej identity.

Alexandr D. D u l i č e n k o (Tartu Ülikool, Tartu) sa v príspevku *Literaturnyje mikro-jazyki sovremennoj Slavii: problemy kodifikacii i jazykovaja praktika* sústreďuje na proble-

matiku tzv. malých jazykov; predmetom jeho skúmania je rusínsky jazyk – lingua ruthenica. Rozoznáva juhoslovanskú rusínčinu ako jazyk menšiny v bývalej Juhoslávii, karpatorusínčinu na Ukrajine a na severovýchodnom Slovensku, lemkovčinu v Poľsku, rusínčinu na severovýchode Maďarska a karpatoruštinu v Kanade a USA. Uvádza šesť malých jazykov, z ktorých každý má svoju spisovnú normu, prípadne varianty, a preto ich nepovažuje za nárečie. Skúma formovanie, rozvoj a fungovanie ich spisovných noriem. Kým juhoslovanská rusínčina má kodifikovanú fungujúcu normu, v ostatných jazykoch sa k tomu iba smeruje. Z každého jazyka uvádza príklady z tlače a prehľad lingvistickej terminológie, jej vývoj a porovnanie deklinácií substantív.

Svitlana J e r m o l e n k o (Inštitut ukrajinskoj movy NANU, Kyjiv) v príspevku *Sovremennij ukrajinskij jazyk: dinamika literaturnoj normy* konštatuje, že kým po sedemdesiate roky 20. storočia sa za základ spisovnej ukrajínčiny pokladalo juhovýchodné nárečie Ukrajiny (tzv. poltavsko-kyjevský dialekt), neskôr sa ukázalo, že ortoepické a gramatické normy modernej spisovnej ukrajínčiny vychádzajú zo stredodneprovského dialektu, pričom syntézou oboch týchto tradícií sú lexikálne normy. Ukrajínčina nemohla byť prestížnym jazykom, vzorom jej normy bola ruština. Autorka uvádza príklady z rôznych jazykových rovín, na ktorých ilustruje expanzivitu ruštiny. Venuje sa aj otázkam jazykovej kompetencie používateľov ukrajínčiny a umelým zásahom do jej spisovnej variety.

Autor príspevku *Przyszłość języków słowiańskich a polityka językowa* Stanisław G a j d a (Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej, Opole) sústreďuje pozornosť na prognostické myslenie o jazyku a jeho úlohe v jazykovej politike. Pri analýze jazykovej politiky, ako aj pri projektovaní jej ďalších programov treba brať do úvahy najmä tieto faktory: sféry jej pôsobenia (etnické, kultúrne, politické, komunikačné a ďalšie činitele); subjekty (vykonávateľov) jej pôsobenia; vytýčené ideály, ciele a zásady; hranice jazykovej politiky; prostriedky na jej realizáciu; spôsoby (metódy) aplikácie. Súčasný slovanský svet charakterizuje rôznorodosť jazykovej reality (okolo 260 miliónov Slovanov používa niekoľko sto jazykov a tzv. mikrojazykov). Panuje presvedčenie, že zánik hrozí najmä tým jazykom, ktoré majú menej ako milión používateľov a ktoré nemajú status štátneho jazyka (tento osud môže postihnúť 50 % jazykov sveta; v období r. 1970 – 1985 sa počet jazykov zmenšil zo 4 500 na 2 800). V príspevku sa autor neobmedzuje iba na formulovanie programu poľskej jazykovej politiky a na spôsob ako ho splniť, ale predstavuje aj úlohu slovanskej jazykovej politiky, ktorou má byť v najbližšej budúcnosti všeobecná znalosť cudzích jazykov (nielen angličtiny), a rovnako popularizácia používania slovanských jazykov v medzinárodných vzťahoch.

Hana G l a d k o v a (Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Praha) v príspevku *Opyt interpretacii razvitiya sovremennoj jazykovej situacii* konštatuje, že pre súčasnú jazykovú situáciu je charakteristické objavenie sa nového typu komunikácie, tzv. masovej komunikácie, ktorú niektorí bádatelia vydeľujú z kultúrnej komunikácie. Autorka sa venuje tomuto typu komunikácie, unifikácii i centralistickému vývoju sféry neoficiálneho diskurzu, ako aj zmene komunikatívnych príznakov. Súčasnú jazykovú situáciu možno hodnotiť ako prechodnú, z jednej strany dochádza k zblížovaniu hovorové → neutrálne, z druhej strany však aj spisovné → neutrálne (napr. intelektualizácia hovorového jazyka).

Karl G u t s c h m i d t (Technische Universität, Institut für Slavistik, Dresden) v štúdiu *Der Begriff der Standardisierung in den Bänden der Reihe „Najnowsze dzieje języków słowiańskich“* skúma význam pojmu štandardizácia v jednotlivých zväzkoch tejto série a

formuluje dva prístupy k tejto problematike. Keďže v skúmaných monografiách z onomaziologického hľadiska neexistuje jednotná definícia tohto termínu, ako vhodnejší sa javí semaziologický prístup. To znamená: 1. ustáliť význam termínu; 2. spresniť termíny ako štandard, kodifikácia, normalizácia, normovanie a unifikácia; 3. preskúmať koreláciu vzájomného vzťahu pojmov štandardizácia a štandardný jazyk. Väčšina slovanských slovníkov však heslo štandardizácia neuvádza. Tento termín je aj v jednotlivých zväzkoch série polysémický, pričom táto polysémia neohrozuje zrozumiteľnosť textu. K. Gutschmidt uvažuje, že v záverečnej syntéze týchto zväzkov by bolo treba po predchádzajúcej diskusii zjednotiť alebo aspoň explicitne definovať rozsah tohto pojmu.

Helmut Keipert (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Slavistisches Seminar, Bonn) v príspevku *'Allergie' – Entterminologisierung als Kodifikationsaufgabe standardsprachlicher Lexikographie im Slavischen* stručne predstavuje históriu výrazu „alergia“ a jeho ďalšie rozšírenie. Determinologizácia tohto slova sa najskôr objavila v angličtine. Autor si všíma lexikografické spracovanie preneseného významu slova alergia v slovanských slovníkoch. Novšie ruské slovníky uvádzajú jeho prenesený význam, v ukrajinčine toto heslo zatiaľ vystupuje iba ako termín, najväčšie poľské slovníky ho ešte nezachytávajú. V češtine je prenesený význam doložený a v slovenčine možno predpokladať, že sa táto informácia čoskoro objaví. V lužickosrbskom jazyku je toto heslo uvádzané bez komentára, v bulharčine je spracovaný aj prenesený význam. V srbčine ešte nie je samostatný slovník, nový chorvátsky slovník má zachytené oba významy, rovnako aj v slovinčine.

Jan Kořenský (Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha) sa zaoberá pojmom štandardizácia. Konštatuje, že štandardizácia je vo všeobecnosti procedúra unifikácie, či už v oblasti produkcie materiálnych statkov alebo spôsobov rôznych druhov ľudského spoločenského správania. Každá takáto štandardizácia má svoj jazykový rozmer, dotýka sa rečového správania sa ľudí a uskutočňuje sa v celom komplexe spoločenských procesov. V lingvistike tento pojem súvisí s jazykovým plánovaním a prognostikou. Je to druh sociálneho inžinierstva, musia sa rešpektovať socio-sémantické, inter- a intrakultúrne procesy. Predmetom štandardizačných aktivít nie je národný jazyk, ale iba niektoré jeho existenčné formy, funkčný jazyk s nízkym stupňom konvencionalizácie a stability. J. Kořenský ďalej píše o nežiaducom rozdieli medzi spisovným kodifikátom pre písanú a hovorenú oficiálnu komunikáciu a stavom v bežnej hovorenej češtine. V českej lingvistike sa pod vplyvom medzijazykového analogizovania objavujú snahy zjednodušiť tvaroslovnú variantnosť a prispôbiť kodifikáciu štatisticky dominantnej forme hovorenej češtiny, tzv. obecnej češtine. Spisovná čeština nemá prirodzených nositeľov a používateľov a je iba neúspešnou štandardizačnou aktivitou, vynúteným konštruktom. Problém je najmä v oblasti hovorenej verejnej a oficiálnej komunikácie. Autor konštatuje, že je potrebné urobiť sociologický výskum, ktorý by dal odpoveď na to, či hovoriaci zámerne porušuje spisovnú kodifikáciu a takto chce vytvoriť ilúziu dôvery, alebo ide o nesúhlas s používaním spisovného kodifikátu v určitých situáciách.

Nina B. Mečkova (Belaruski dzjaržavny universitet, Minsk) v príspevku *Jazyk v roli ideologii: nacional'no-simvoličeskije funkcii jazyka v belorusskoj jazykovej situacii* približuje súčasnú jazykovú situáciu v Bielorusku. Bieloruský spisovný jazyk funguje v kultúrnej písomnej sfére, ale v bežnej komunikácii je hovorená bieloruština silne príznaková. Najčastejšie má elitný charakter, spojený s obranno-propagandistickými či mierne agre-

sívnymi tendenciami. Autorka si všíma aj používanie bieloruštiny v dvojjazyčných médiách a s tým spojené metajazykové a estetické ciele.

Valerij M. M o k i j e n k o (Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Institut für Slawistik, Greifswald) v článku *Substandartnaja frazeologija v sovremennyh vostočnoslavjanskich jazykach* si všíma taký aspekt ako subštandard systému, ktorého prvým príznakom je samostatnosť a druhým slovtvorná modelácia – slovtvorná vo vzťahu k lexike, frázotvorná vo vzťahu k frazeológii. V centre jeho pozornosti je najmä ruská žargónová frazeológia a jej preklad do nemčiny. Pri analýze poetických a mediálnych textov si autor všíma vzájomný vplyv štandardu a subštandardu, možnosť transformácie rozličných subštandardných jednotiek.

Galina P. N e š č i m e n k o (Institut slavjanovedenijskij RAN, Moskva) v štúdiu *Impul'sy dinamiki literaturnoj normy v sovremennyh slavjanskich jazykach* hovorí o významnom vplyve masmédií na súčasnú jazykovú situáciu, konkrétne na bežnú (štandardnú) komunikáciu. Dynamickú štandardizáciu jazykových noriem v druhej polovici 20. storočia vyvoláva viacero faktorov, najmä: a) presúvanie záujmu na jazyk masmédií, ktorý smeruje k celoetnickej masovej jazykovej kompetencii namiesto elitnej jazykovej kompetencie; b) absolútna prevaha ústneho sprostredkovania informácií v moderných masmédiách. Toto sprostredkovanie informácií prostredníctvom verbálnych masovokomunikačných prostriedkov súvisí so zjednodušením verbálnych prostriedkov, s ohraničeným používaním špeciálnych termínov, s používaním neasimilovaných prevzatí a pod. Charakteristickým znakom masmédií je prenášanie prehrškov proti jazykovej norme hovoriacich s nižšou jazykovou kompetenciou na masové auditórium. Zníženie jazykového štandardu vo verejnej komunikácii je univerzálny jav, ktorý môžeme sledovať v mnohých jazykoch. Ide o konvergentné procesy, ktoré sú vyvolané predovšetkým vonkajšími, nelingvistickými informačno-komunikačnými faktormi. Podľa autorky je nevyhnutné zlepšiť verbálnu kultúru i všeobecnú jazykovú kompetenciu hovoriacich, ktorí aktívne vystupujú v oblasti verejnej komunikácie.

Marko S a m a r d ž i j a (Filozofski fakultet sveučilišta, Zagreb) v príspevku *Hrvatski standardni jezik u devedesetim godinama XX. stoljeća* opisuje zmeny štátneho usporiadania od 19. storočia a s tým súvisiace zmeny jazykovej situácie na území dnešného Chorvátska. Po prvej svetovej vojne si slavistika všímala predovšetkým štandardné formy chorvátskeho a srbského jazyka, menej sa venovala rozdielom medzi nimi. Zmeny v lexike deväťdesiatych rokov oživilo staré puristické tendencie, ktorých vplyv je najbadateľnejší vo vzťahu k internacionalizmom a anglicizmom, v uprednostňovaní domácich výrazov pred cudzími, ako napr. *brzobjav – telegram, ozračje – atmosféra, uljudba – civilizácia* a pod. Anglicizmy, prenikajúce do chorvátčiny sprostredkované cez nemčinu od päťdesiatych rokov 20. storočia, boli až do osemdesiatych rokov témou puristických článkov. Špecifikom deväťdesiatych rokov sú zmeny v prozódii, ortoepii a lexike, ale tieto zmeny sa ešte nedajú objektívne posúdiť.

Eva T i b e n s k á (Filozofická fakulta UK, Bratislava) v príspevku *Možnosti a hranice štandardizácie syntaktickej roviny jazykového systému slovenčiny* predstavuje štandardizáciu ako ustálenosť vzťahu medzi významom a formou, ako ustálenosť inventára výrazových prostriedkov na vyjadrovanie ustálených typových významov. Takáto štandardizácia je v dnešnej slovenčine veľmi silná a nachádza uplatnenie v kodifikácii, pričom napr. miera štandardizácie uplatňovaná na syntaktickej rovine jazykového systému sa netýka len slovosledu a slovných väzieb, ale aj jednotlivých členov vety, vetných a súvetných typov a v oblasti parolovej aj výpovedných typov.

Kina V a č k o v a (Šumenski universitet Episkop Konstantin Preslevski, Šumen) v článku *Problemi na standartizacijata na bǎlgarskija knižoven ezik v savremennite uslovija* konštatuje, že až donedávna sa pojmy štandardný jazyk a štandardizácia v bulharskej vedeckej, didaktickej a právnickej literatúre vôbec nepoužívali. Dnes sa najčastejšie vyskytujú v sociolingvistických publikáciách, ale chýba im jednotné chápanie. So štandardizáciou súvisia aj niektoré javy považované v súčasnej jazykovej situácii v Bulharsku za aktuálne, napr. bulharský spisovný jazyk a jeho postavenie popri iných jazykoch, prenikanie anglicizmov do niektorých komunikačných sfér, štylistická revolúcia najmä v jazyku médií, bulharské texty na internete. Nové podmienky si vyžadujú aj nové oblasti štandardizácie (napr. ochrana prírody, bankovníctvo, informačná technológia). Súčasná kodifikácia je viac deskriptívna než preskriptívna, viac radiaca než predpisujúca.

Štúdie publikované v zborníku *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart* prinášajú rozmanitý pohľad na otázky štandardizácie a štandardného jazyka. Chápanie týchto termínov je v jednotlivých slovanských lingvistikách rozdielne, čo je badateľné aj v jednotlivých zväzkoch série *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Z toho vyplýva potreba zjednotiť alebo aspoň explicitne definovať rozsah týchto pojmov.

Štúdie sú motiváciou pre národné lingvistické kolektívy, aby obrátili pozornosť synchronnej jazykovedy na otázky futurológie a s ňou súvisiace stratégie jazykového plánovania a jazykovej prognostiky. Požiadavka formulovať spoločný program slovanskej jazykovej politiky sa v súčasných integračných zmenách európskej spoločnosti ukazuje ako veľmi závažná.

Renáta Mračníková

PATRÁŠ, V.: *INTERDISCIPLINÁRNE KOOPERÁCIE*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied 2002. 103 s.

Autor v recenzovanej knižke prezentuje svoju výskumnú metodológiu na analýze viacerých komunikačných sfér, na prvý pohľad dosť odchodných. V tom však práve spočíva originalnosť tejto publikácie, že nachádza medzi nimi spoločné prieniky.

V prvej časti sociolingvistickej štúdie *Interdisciplinárne kooperácie*, nazvanej ambivalentne *Ústna komunikácia vo funkčnom priestore umeleckého štýlu*, V. Patráš vo vybraných dielach ruských a slovenských spisovateľov analyzuje autorskú reč, ktorú označuje aj ako metatextové vyjadrovanie.

V prvej kapitole sa autor zameriava na špecifiká metatextového vyjadrenia „táborovej prózy“ v diele Alexandra Solženicyna *Súostrovie Gulag*. Predmetom výskumu je 19. kapitola 2. dielu (*Väzni ako národ*). Na princípe „negovania negácie“ autor demonštruje problémy pri pokusoch o exaktné rozlíšenie explicitného vs. implicitného metatextového vyjadrenia (E MtV/I MtV). Samotný podtitul *Etnografická štúdia Fana Fanyča* naznačuje štýlovo-žánrové zaradenie kapitoly. A. Solženicyn, skrývajúci sa pod pseudonymom Fan Fanyč, vybavil svoju etnografickú štúdiu „štylizovaným vedeckým aparátom, ktorý prepojil s hlavným tex-

tom prostredníctvom odkazov“ (s. 12). Pri E MtV najväčšiu úlohu zohráva lexika (*takzvaný, ako oni vravia, ináč nazývaný* a pod.), s ktorou je úzko spätá expresívnosť (používanie slangizmov) a obraznosť prechádzajúca do argotizovania. Dôležitý podiel však nesie i gramatika (úvahy o paradigmách, etymologizovanie a premenlivé skloňovanie, modálnosť atď.). Hranice medzi explicitnými a implicitnými metatextovými prostriedkami sú nevýrazné, osobitne možno vyčleniť aj prostriedky stojace kdesi na ich rozhraní: sú to úvodzovky, no najmä poznámky o jazykovom humore, zvyrazňujúce iróniu a sarkazmus (*kto tu nebol – ten bude, kto bol, ten nezabudne*). I MtV vychádzajú z prostriedkov E MtV, preto ich nemožno jednoznačne vydeliť. V texte ako celku však zohrávajú nezastupiteľnú úlohu – nielenže dopracúvajú účinnosť E MtV, ale v užšom kontexte tiež podmieňujú a ovplyvňujú architektóniku textu. V. Patráš na margo výskumov Solženicynovho diela konštatuje výhodnosť uplatnenia metatextového vyjadrovania; úzke prepojenie a súhra medzi E MtV a I MtV, ale i s celým textom či dokonca so všetkými „viac-menej príbuznými dielami a motívmi trestanecko-táborovej proveniencie“ (s. 13) umožňujú príjemcovi „precítiť“ závažné mimoverbálne kategórie, ktoré sa zraňujúco, ohrozujúco či priam likvidačne dotýkajú samotného jestvovania človeka a ľudského spoločenstva“ (s. 16).

V druhej kapitole autor analyzuje prítomnosť/nepítomnosť expresivity v dielach veličána slovenskej literatúry Mila Urbana. Expresivitu vymedzuje s markantnou dávkou lingvistickej orientácie na protipóloch dvoch osí: 1. výrazné a príznakové vs. nevýrazné a nepríznakové, 2. subjektívnosť vs. objektívnosť. Na niekoľkých ukázkach z Urbanovej produkcie dokumentuje výrazný posun a „autorovo dozrievanie“. V debutoch, ktoré tvoria najmä kratšie epické útvary, prevláda dedinské prostredie. Jazyk rozprávača i postáv je autentický: štylizácia miestneho dialektu, archaizujúci slovosled, syntax rešpektujúca stavbu ľudovej reči (prerývané výpovede, vytýčené vetné členy). Expresivitu možno dokumentovať skôr na kompozičnom pláne: text je členený na miniodseky, autor používa zložitý systém grafických prostriedkov na odstupňovanie pásma postáv a pásma rozprávača. Tieto pásma V. Patráš definuje ako experimentujúco-expresivizujúce výrazové prostriedky, ktoré nájdeme aj v umelcových neskorších dielach. Na rozdiel od svojich prvotín v neskorších románoch M. Urban často využíva postavu rozprávača, ktorý riadi celú dejovú líniu, psychologizujúco analyzuje a pomáha postavám: v rozhodujúcich momentoch vstupuje do deja a na sporné stránky sa pozerá cez optiku viacerých účastníkov.

Tretia kapitola je venovaná hovorovému štýlu v próze postmoderny. Na úvod autor polemizuje o vymedzení kritérií na zaradenie textu do príslušného štýlu. Zamýšľa sa tu nad širokou expanziou hovorového štýlu a naznačuje akúsi krízu stylistickej teórie: možno vôbec postmodernistický text zaradiť do umeleckého štýlu? Na základe rozboru niekoľkých ukážok konštatuje, že postmoderný rozprávač už „nemá rigorózný status ako v ‚klasických‘ umeleckých epických žánroch“ (s. 35). Rozprávač je do veľkej miery totožný s autorom, čo má za následok maximálne priblíženie sa k adresátovi. Takto sa tiež obrusujú ostré hranice medzi štýlmi i žánrami: do umeleckého štýlu prenikajú často kompozičné techniky i prvky charakteristické pre oblasť nepísaných textov.

Prvú časť štúdie zavíril autor trochu nečakane. Štvrtá kapitola *Vzťahy medzi jazykovo-komunikačnou konvenčnosťou a kreatívnosťou v ústnom dorozumívaní* akoby už chcela otvoriť priestor pre druhú časť štúdie, venovanú hovorenej komunikácii. Na rozdiel od prvých troch kapitol, venovaných písanému jazyku so zameraním na literárnu vedu, v poslednej sa

teoretizuje o spontánnosti dorozumievania a rozsahu verbálnych kontaktov. Autor sa snaží porovnať rozdiely vo výbere jazykových i mimojazykových prostriedkov v komunikácii polo-oficiálnej až neoficiálnej (často teda spontánnej a neštylizovanej) oproti oficiálnemu či pripravovanému prehovoru.

Tu si dovoľíme malú poznámku týkajúcu sa štruktúry štvrtej kapitoly: čitateľ by možno uvítal väčšie množstvo príkladov. Štúdium a porozumenie načrtnutých teórií dokumentovaných na deleniach utvorených ad hoc by istotne uľahčilo zopár exemplifikácií a názorných ukážok. Ako príklad uvádzame „pracovné vyčlenenie štyroch skupín výrazových stereotypových prostriedkov, ktoré rozhodujúcou mierou vytvárajú a naplňajú textový vzorec bežných spontánnych komunikátov: 1. výplnkové súbory (...),¹ 2. surrogátne súbory (...), 3. gestačné súbory (...), 4. estetizačné súbory (...)“ (s. 44).

Úvod druhej časti – *Sociolingvisticky orientované výskumy hovorenej komunikácie* – podáva stručný prehľad histórie sociolingvistických bádanií zameraných na výskum národného jazyka. Ukázalo sa, že je nutné rozlišovať medzi spisovným jazykom (normou) a bežným hovoreným jazykom (dialektom). Dialekt, štruktúrovaný na viacerých diametrálne odlišných osiach, sa delí na jednotlivé sociolekty, ktoré obsahujú celý inventár ďalších zložiek (slang, argot, žargón). Už v 60. rokoch 20. stor. sa začínajú realizovať výskumy hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v špecifických mestských podmienkach, zamerané na protiklady jazyka mesta a jazyka vidieka. Výsledky prieskumov z prelomu 70. a 80. rokov okrem iného potvrdzujú dôležitosť voľby diametrálne odlišných metodologických postupov vzhľadom na veľkosť skúmanej urbánnej jednotky. V polovici 80. rokov vznikol projekt *Slovenčina v súčasnej komunikácii*, jedným z jeho výstupov bol aj výskum hovorenej podoby slovenčiny v Banskej Bystrici. Z vyššie uvedeného prirodzene vyplýva i zameranie prvej kapitoly druhej časti tejto štúdie: autor v nej podáva výsledky svojich pozorovaní a výskumov zameraných na opis charakteristických znakov spontánnej hovorenej komunikácie v Banskej Bystrici. Po nevyhnutnom vydelení a rozlíšení hovoreného prejavu (všetky ústne jazykové útvary, realizované v bežnom dorozumívaní, patriace k akémukoľvek štýlu a žánru) a hovorového prejavu (jednotky patriace len k hovorovému štýlu) nasleduje analýza prieskumov bežnej nepripravenej komunikácie v meste (pracovne nazvanej *hovorená podoba slovenčiny v meste – HPSM*). Na ilustráciu sme vybrali niekoľko zaujímavých údajov. Pre mestský úzus v Banskej Bystrici všeobecne (bez rozdielu veku, sociálneho postavenia a iných sociodemografických diferencií) platí výskyt nízkeho stredného vokálu *ä* aj v pozíciách po velárach (*kärovať, gäte*); len tvrdé *l* v pozícii pred vokálmi *a, o, u* (*gula*); zjednodušovanie výslovnosti – vypúšťanie diftongov (*vedeľ, museľ, moj, pojd'eme*); používanie adjektív v tvaroch *pekňi, peknuo, pekňie-peknie, dobrího*; výskyt reliktov pomenovaní nemeckého a maďarského pôvodu, navyše často zdeformovaných. Autor tiež konštatuje rozdiely vo fonickom komunikačnom systéme v závislosti od veku (najvýraznejšie sú rozdiely medzi hovoriacimi staršími ako 60 rokov a ostatnými používateľmi HPSM); ďalšími faktormi rozdielneho používania HPSM sú profesia a záujmy tej ktorej používateľskej skupiny. Ako subsystém podliehajúci najväčším zmenám oproti spisovnému jazyku označil V. Patráš lexikálny inventár. Opäť je potrebné diferencovať skupinu príslušníkov mestského spoločenstva nad 60 rokov, ktorí vo veľkej miere využívajú pomenovania viažuce sa k tradičným mestským remeslám, osobitý inventár u nich

---

¹ Pri každej z uvádzaných skupín nasleduje nejednoznačné „vysvetlenie“ bez názorného príkladu.

tvoria „kuchynské germanizmy“. Výskyt hungarizmov je v Banskej Bystrici zriedkavý, najvýraznejšie do slovnej zásoby prenikli anglicizmy. Naopak, výrazný pokles a zníženie frekvencie používania zaznamenali rusizmy a bohemizmy. Autor napokon upozorňuje, že prezentované výsledky sú len doplnky predchádzajúcich výskumov. Jeho cieľom tu bolo zamerať sa najmä na fonický a lexikálny subsystém HPSM.

Nasledujúca, tretia kapitola hovorí o diglosii a „prepínaní kódu“ medzi rozličnými jazykovými varietami a dokazuje existenciu viacerých odlišných variet či slangov u každého hovoriaceho. Ich počet je najvyšší u mladšej a strednej generácie (24 – 59 rokov) a stúpa priamoúmerne so zložitou sieťou sociálnych kontaktov jednotlivca. Ako príklad sa uvádza 40-ročný gymnaziálny učiteľ, ktorý prežil detstvo na vidieku: cestou do práce komunikuje slangom s predavačom novín, v práci používa spisovný variant jazyka, avšak s využitím rozličných koloritných prvkov vzhľadom na to, či ide o komunikáciu so žiakmi alebo s kolegami, cestou z práce stretáva priateľa z detstva a kód prepína na vidiecky dialekt, doma privíta manželku replikami dôverne známymi len im dvom, odlišnú varietu použije tiež pri komunikácii so svojimi deťmi atď.

Sekundárnym pomenovaniám – školským prezývkam – je venovaná štvrtá kapitola druhej časti. Podľa stupňa priezračnosti motivácie vzniku prezývky ich V. Patráš rozdeľuje do piatich skupín: 1. konotačné, 2. exteriérové, 3. interiérové, 4. aluzívne a 5. situačné. Na slovensko-poľských paralelách ponúka vysvetlenie a motiváciu vzniknutej prezývky, každá vyčlenená skupina je dokumentovaná konkrétnymi príkladmi získanými z korpusu, spracovaného na základe 250 lexikálnych jednotiek pre slovenčinu a 130 lexikálnych jednotiek pre poľštinu.

Médiá a dôsledky komerčnosti v rozhlasovej verejnokomunikačnej sfére sú hlavnou témou poslednej, piatej kapitoly. Rozhlasové (verejnokomunikačné) stanice na Slovensku možno rozdeliť do troch skupín: 1. štátne (*Slovensko 1*), 2. komerčné (*Rock FM Rádio*), 3. komerčné neštátne (*Fun Rádio*). Autor poukazuje na všeobecné extralingvistické súvislosti ovplyvňujúce programovú ponuku druhej a tretej skupiny (komerčných a súkromných komerčných staníc). V spomínaných skupinách je dôležitá práve komerčná stránka – na rozdiel od štátnych médií, sú nezávislé od štátneho rozpočtu. Tomu je prispôsobená aj celková štruktúra vysielať: súvislé bloky populárnej hudby sú prerušované reklamou a krátkymi spravodajskými blokmi, ktoré nemôžu presiahnuť vymedzený časový limit – na minimálnej ploche musia podať čo možno najväčšie množstvo informácií. Takéto zhustenie však so sebou prináša aj mnohé riziká – často sa uprednostňuje rýchlosť pred kvalitou (nedostatočná zreteľnosť výpovede, nevhodná artikulácia a intonácia, nesprávny dôraz a pod.). Opačným fenoménom je vypúšťanie informácií: chýbajúce obsahové zložky bývajú nahrádzané glosovaním a všemožným karikovaním informačnej podstaty. Oba modely však v konečnom dôsledku ochudobňujú poslucháča, stále častejšie sa vytráca kultivovaný jazykový prejav.

Súhrnný názov *Interdisciplinárne kooperácie* reprezentuje súbor vedeckých štúdií z oblasti literárnej vedy, štylistiky, sociolingvistiky a jazykovedy. Prvá časť je zameraná primárne na písaný prejav a umelecký štýl, výnimku tvorí posledná kapitola, ktorú by možno bolo vhodnejšie na základe obsahovej stránky zaradiť skôr do druhej časti štúdie, venovanej hovorenému jazyku a hovorovému štýlu. Svojou štruktúrou i obsahom predstavuje každá kapitola nezávislú a samostatne fungujúcu jednotku. Za spomenutie stojí autorovo úsilie združiť na spoločnom priestore niekoľko rôznych, samostatne fungujúcich vedných disciplín.

Široký diapazón načrtnutých problémov tak otvára čitateľovi náhľad do viacerých oblastí slovenskej vedy a výskumu, ako aj do autorovej dielne.

Martina Forróová

ČERNÝ, J. – HOLEŠ, J.: *SÉMIOTIKA*. Praha, Portál 2004. 368 s.

Kniha olomouckých romanistů pojednává o sémiotice, nauce o znacích, které mají specifickou schopnost odkazovat k jednomu nebo více významům, jež daný znak přesahují. Sémiotika se věnuje nejvíce jazykovým znakům, které představují nejdůležitější typ znaků, avšak kromě slov se každý z nás každodenně setkává s mnoha jinými znaky, například v matematice, meteorologii, kartografii, dopravě atd. Práce Jiřího Černého, vedoucího katedry romanistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a autora knih *Dějiny lingvistiky* a *Úvod do studia jazyka*, které vyšly také ve Španělsku, a Jana Holeše, docenta působícího na téže katedře a autora knihy *Francouzská sémantika*, má celkem tři části.

V úvodní části autoři objasňují pojem znaku a problémy spojené se snahou znaky klasifikovat. Do kategorie znaků totiž patří nejen například slova přirozených jazyků, matematické a logické symboly, chemické značky prvků a jejich sloučenin, mapy, státní znaky a loga podniků, ale také teploměry, bankovky, dresy sportovců nebo amulety a talismany. Podávají také informace o vývoji sémiotiky od starověku až do současnosti. Předmětem jejich zájmu je Sigmund Freud a jeho psychoanalýza, filozofové a logikové rozpracovávající teorii znaku (Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein, Rudolf Carnap, Ernst Cassirer, Alfred Tarski), stejně tak jako představitelé moderní sémiotiky 20. století (Charles Sanders Peirce, Charles Morris, Ferdinand de Saussure, Louis Hjelmslev, Michel Bréal, Roman Jakobson, Thomas Sebeok, Umberto Eco). Všimají si rovněž tří základních sémiotických metod: interpretace, formalizace a jazykové analýzy.

Druhá část knihy je věnována jazykovému znaku. Autory zajímá především jeho struktura (podle Saussura a Peirce), vlastnosti a asymetrie (polysémie, homonymie, synonymie). V centru jejich pozornosti je také otázka arbitrárnosti a motivovanosti jazykových znaků. Autoři rozlišují motivovanost zvukovou (zvukomalebná a expresivní slova), morfematickou (odvozování a skládání slov) a sémantickou (metafora, synestezie, metonymie, synekdocha) a zabývají se také změnami motivovanosti jazykového znaku (ztráta a nabývání motivovanosti).

Součástí této části knihy je i kapitola o vlastních jménech, ve které nalezne čtenář informace o druzích vlastních jmen a možnostech jejich zkoumání, stejně tak jako o oboustranných přechodech mezi jmény obecnými a vlastními. Následuje rozsáhlá kapitola o změnách jazykového významu a jejich příčinách. Autoři vymezují příčiny jazykové, historické, společenské a psychologické. Na závěr druhé části jsou zařazeny kapitoly o vzniku a vývoji písma, jeho náhradách (Braillovo písmo, Morseova abeceda, znaková řeč, těsnopis) a o kódech neverbální komunikace (gesta, mimika, tělesný kontakt, držení těla).

Po úseku věnovanému jazykovému znaku následuje část věnovaná ostatním znakovým systémům. Na úvod seznamují čeští lingvisté čtenáře s kritérii užívanými pro klasifikaci znakových systémů a typologií znaků. Podle jednoho ze základních kritérií se znaky rozdělují na jazykové a neязыkové. Zásadní rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že pro přirozené jazyky je charakteristická dvojitá artikulace, tj. možnost rozdělit text na slova (znaky) a tato slova dále pak na jednotlivé hlásky. Taková možnost u ostatních sémiotických systémů neexistuje. Další rozdíl je kvantitativní. Na rozdíl od ostatních znakových systémů obsahujících maximálně několik desítek znaků mají všechny přirozené jazyky mnohdy až statisíce slov. Na základě jiných kritérií lze vymezit znakové systémy motivované (fotografie, mapy, chemické vzorce) a konvenční (čísllice, písmena, turistické značky), otevřené (živé jazyky) a uzavřené (Morseova abeceda, vlajkové signály v loďní dopravě, znamení zvěrokruhu), důvěryhodné (chemické vzorce, dopravní značky) a pochybné (věštění z koule, pověry) atd. Vytvořit typologii znaků je z důvodu jejich různorodosti velmi obtížné. Klasifikace vytvářené jednotlivými sémiotiky se značně liší a mnozí autoři používají stejné termíny s rozdílným významem. Jiří Černý a Jan Holeš považují za hlavní typy znaků symptomy, signály, značky a odznaky, znamení, ikony, indexy a symboly. V další kapitole se autoři soustřeďují na využití znakových systémů ve vědě a v praxi. Ve vědě a v technice se užívá velké množství typologicky různorodých znaků. Převládají ovšem znaky zcela nebo převážně konvenční. Základním znakem kódů ve vědě a technice je jejich jednoznačnost a internacionální charakter. Oba autoři si všímají zejména znakových systémů v matematice, logice, informatice, fyzice, chemii, zoologii a botanice. Pozornost je věnována také vývoji dopravního značení. Do knihy byla zařazena rovněž pasáž o psychoanalytickém výkladu snů. V další kapitole zajímá autory problematika mýtů, biblických příběhů, pověstí a pohádek. Velmi zajímavě pojatý je výklad o znakovosti v umění, které doprovází člověka již od nejstarších dob a které patří spolu s jazykem a myšlením mezi aktivity vlastní pouze člověku. Součástí lidského života jsou také již odnepaměti rituály (inicíální obřady, obětování, náboženské obřady, průvody). Poslední kapitola knihy se soustřeďuje na málo důvěryhodné znakové systémy, které vzbuzují většinou značné pochybnosti. Jedná se zejména o meditace, okultismus, magii, sexualitu, askezi, tantrismus, věštění a pověry.

Práce, jejímž cílem je seznámit zájemce o sémiotiku se základními informacemi o podstatě znaků a jejich přítomnosti v nejrůznějších oblastech života, je velmi čtivá a místy i zábavná. Její součástí je i rozsáhlá bibliografie, ve které nalezne čtenář odkazy na literaturu, v níž se může s příslušnou problematikou seznámit podrobněji. Výklad doplňuje řada ilustrací, tabulek a příkladů ukazujících fungování jednotlivých znakových systémů. Černého a Holešova *Sémiotika* je určena nejen vysokoškolským studentům filologických a kulturologických oborů, psychologie a filozofie, ale také všem zájemcům o znakové systémy a jejich uplatňování v praxi.

Jaromír Kadlec

KRONIKA

ŽIVOTNÉ JUBILEUM MILANA MAJTÁNA

Tretieho dňa najkrajšieho mesiaca v roku sa dožíva okrúhleho životného jubilea – sedemdesiat rokov – významný slovenský jazykovedec, historik jazyka a popredný onomastik PhDr. Milan Majtán, DrSc. Po vysokoškolských štúdiách a krátkej učiteľskej praxi nastúpil v r. 1961 do Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV a tomuto vedeckému ústavu ostal verný až dodnes, najprv ako štipendista, neskôr ako interný vedecký aspirant. Po obhájení kandidátskej dizertačnej práce nastúpil M. Majtán na miesto vedeckého pracovníka, neskôr vedúceho vedeckého pracovníka.

Jubilantova vedecká orientácia sa začala formovať už počas prípravy kandidátskej dizertačnej práce: pri opise vrchárskeho hontiansko-novohradského nárečia sa prejavila túžba siahnuť do histórie jazyka, veď bez nej sa dá ťažko pochopiť súčasný stav v nárečiach. Od dialektológie sa jeho profilácia ubrala k historickej jazykovede, najmä po nástupe do oddelenia dejín slovenského jazyka. Výsledkom systematickej práce v tejto oblasti a prejavom veľkého záujmu o ďalšiu bádateľskú oblasť – onomastiku – sa stala rozsiahla knižná práca *Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov* (1972). Súčasne s prípravou tejto práce publikoval M. Majtán aj vedecké štúdie z onomastiky (*K vývinu pomenívania osôb na Slovensku*, 1966, *Lehoty na Slovensku*, 1966, *Z problematiky predložkových zemepisných názvov*, 1971), uverejňoval výsledky svojho nárečového výskumu (*Charakteristika a členenie hontiansko-novohradského nárečia*, 1971), prejavil záujem o literárnu onomastiku (*Mená literárnych postáv v satire Jána Chalupku*, 1972, *Toponymia v prózach slovenských realistov 19. storočia*, 1977) a výskum lexiky z hľadiska jazykových kontaktov (*Príspevok k problematike jazykových kontaktov*, 1975, *Neslovanské prvky v slovenských vlastných menách*, 1976). M. Majtán spracúval aj problematiku motivačných faktorov pri vzniku miestnych, resp. terénnych názvov (*Charakteristické črty slovenskej ojkonymie*, 1977, *Slovná zásoba slovenských terénnych názvov*, 1977) a jeho bádateľské úsilie postupne prerástlo rámcem nášho národného jazyka a zameralo sa aj na rozsiahlejšie projekty – *Slovenský onomastický atlas* (*Die Flurnamen und das Projekt des Slawischen onomastischen Atlases*, 1977) a *Celokarpatský nárečový atlas* (*Toponimika i OKDA*, 1978).

V onomastike niet vari témy, ktorej by sa jubilant nebol venoval: od všeobecnej onomastiky (*Toponymum a onymická situácia*, 1979, *Onomastika v systéme vied*, 1986) cez oronymiu

(*Slovná zásoba terénnych názvov*, 1980, *Slovníkovo-areálové spracovanie lexiky slovenských terénnych názvov*, 1983), hydronymiu (*Hydronymia a komplexná onomastická interpretácia*, 1981, *Slovenská hydronymia v slovanskom kontexte*, 1988), urbanonymiu (*Onymia a urbanonymia*, 1988), chrématonymiu (*Klasifikácia chrématonymie*, 1989) až po štandardizáciu geografického názvoslovía (*Začiatky slovenskej geografickej terminológie*, 1982, *Metódy a ciele štandardizovania geografického názvoslovía*, 1986) a heslové spracovanie onomastických termínov nielen v slovenskej *Encyklopédie jazykovedy* (1993), ale najmä v rozsiahlom teoretickom medzinárodnom onomastickom projekte *Slowiańska onomastyka* (2002). Dlhoročná práca pri výskume staršej slovenskej lexiky a motivačných faktorov zemepisných vlastných mien nadobudla syntetizujúcu povahu v podobe vedeckej monografie *Z lexiky slovenskej toponymie* (1996).

Okrem spomenutých štúdií sa jubilantov vedecký profil odráža aj v knižných prácach *Zeměpisná jména v Československu* (1982, spoluautor), *Meno pre naše dieťa* (1983, 1985, 1993, spoluautor), *Vyberte si meno pre svoje dieťa* (2003, spoluautor). Historický materiál získaný spracovaním starších aj novších kartografických prameňov publikovaný v monografiách *Hidronimia dorzecza Orawy* (1985, spoluautor), *Hydronymia Ipl'a* (1999, spoluautor) sa stal významnou súčasťou projektu *Hydronymia Europaea*, v rámci ktorého M. Majtán publikoval názvy vodných tokov z povodia Dunajca v monografii *Gewässernamen im Flußgebiet des Dunajec* (1998). Vysokú spoločenskú, vedeckú a organizátorskú hodnotu má účasť M. Majtána na príprave a vydávaní *Historického slovníka slovenského jazyka* (1. zv. 1991, 2. zv. 1992, 3. zv. 1994, 4. zv. 1995, 5. zv. 2000, v záverečnej fáze sú ďalšie dva zväzky). Vydaním tohto rozsiahleho lexikografického diela sa jubilant významne pričínil o systematické lexikografické spracovanie historického pramenného materiálu z predpisovného obdobia slovenčiny. Vedecká redakcia tohto projektu je vzorom systematickej svedomitej a cieľavedomej kolektívnej práce pri neľahkej interpretácii jazykovo aj areálovo heterogénnych archívnych prameňov. Pramenná základňa *Historického slovníka slovenského jazyka* sa stala inšpiráciou na zostavenie a publikovanie reprezentatívneho výberu predpisovných textov s názvom *Pramene k dejinám slovenčiny* (1. zväzok vyšiel v r. 1992, 2. zväzok v r. 2002). Publikovaním pramenného materiálu v tejto edícii sa východiskový materiál spracovaný v heslách *Historického slovníka slovenského jazyka* v ucelenej podobe sprístupňuje bádateľom podľa jednotlivých žánrov, resp. tematickej orientácie. Rozsiahle jubilatove publikačné aktivity, známe historikom jazyka a onomastikom v celom slovanskom svete, nemožno v krátkosti opísať vyčerpávajúcou formou. Možno však o nich zodpovedne konštatovať, že si svojou veľkou poznávacou hodnotou, vedeckosťou a presvedčivosťou zasluhujú veľké uznanie.

Milanovi Majtánovi nebola nikdy cudzia ani organizátorská činnosť: zastával funkciu tajomníka Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, tajomníka a neskôr predsedu Slovenskej onomastickej komisie, predsedu Názvoslovnej komisie Úradu geodézie, kartografie a katastra SR, v súčasnosti je členom vedeckej rady Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, členom vedeckej rady Archívu literatúry a umenia Matice slovenskej, pracuje v redakčnej rade časopisu *Slovenská reč* a *Onomastický zpravodaj* (Praha). Najvýznamnejším postom M. Majtána je členstvo v Medzinárodnej komisii slovanskej onomastiky pri Medzinárodnom komitáte slavistov. Viac ako tri desaťročia pracuje M. Majtán aj na štandardizovaní geografického názvoslovía v komisiách nášho ministerstva vnútra a Slovenského úradu geodézie

a kartografie. Vysoké odborné kvality boli spoľahlivým predpokladom na získanie najvyššej vedeckej hodnosti – doktora filologických vied.

Pri bilancovaní dlhoročnej vedeckej a organizátorskej práce nášho jubilanta nemožno obísť jeho pedagogické pôsobenie. Ako externý učiteľ prednášal a viedol semináre z dejín slovenského jazyka na Pedagogickej fakulte v Nitre, vyučoval základy slavistiky na Pedagogickej fakulte UPJŠ v Prešove. Výsledkom tejto práce boli desiatky diplomových prác, ktoré viedol a posudzoval, pre študentov pripravil učebné texty *Metodika výskumu vlastných mien* (1975, spoluautor) a *Úvod do onomastiky* (1985), organizoval množstvo onomastických podujatí – pätnásť slovenských onomastických konferencií, množstvo metodologických seminárov a cyklov prednášok s problematikou výskumu vlastných mien. Osobitou kapitolou pôsobenia M. Majtána je výchova vedeckého „dorastu“ vo funkcii školiteľa diplomových prác, kandidátskych dizertácií a doktorandských dizertačných prác.

Z príležitosti svojho životného jubilea M. Majtán dostal pozdravný list ako Významná osobnosť Slovenskej akadémie vied za rok 2004.

Spomenuté výsledky PhDr. Milana Majtána, DrSc., korunujú jeho vzácne vlastnosti – priateľský ľudský prístup, ochota pomôcť, korektnosť, dobrosrdečnosť a úprimnosť. Do ďalších rokov želáme jubilantovi dobré zdravie, veľa síl a elánu na dosiahnutie cieľov, ktoré sú s jeho menom bytostne späté.

Ad multos annos!

Pavol Žigo

(Súpis prác Milana Majtána za roky 1994 – 2003 je uverejnený v časopise Slovenská reč, roč. 69, 2004, č. 3)

TRETIE VEDECKÉ JUBILEUM PROF. JÁNA FINDRU NA JEHO SEDEMDESIATKU

„Jazyk patrí k najvydarenejším nástrojom, aké sa človeku (národnému spoločenstvu) podarilo vytvoriť. Je to dokonalý systém, ktorého prvky sú perfektne zosynchronizované.“

Citát zo súboru jubilentových esejí *Jazyk, reč, človek* si oprávnene získal svoje umiestnenie na čele príležitostného prístavenia. V hĺbke viet sa totiž neukrýva len spoločenský zákon harmónie ako jeden zo základných predpokladov prirodzeného, plnohodnotného jestvovania. Úvodné slová odrážajú aj dôsledné individuálne uznávanie princípu podobnosti a odlišnosti (nielen v prirodzenom jazyku), priamosť a disciplinovanosť (najmä dovnútra, voči sebe), presnosť a exaktnosť (voči jazyku, ale i jeho skúmateľovi). Takto nie modelovo, ale vcelku priliehavo môžeme hľadať, nachádzať a pomenovať aj základné motívy, ktoré sa vinú všetkými úsiliami jednej z významných postáv modernej (nielen slovenskej) lingvistiky.

Prof. PhDr. Ján Findra, DrSc., uznávaná osobnosť, lingvista, vysokoškolský učiteľ, akademický funkcionár, poslanec, kultúrny dejateľ, lokálpatriot a vlastenec, sa narodil 25.

marca 1934 v novohradskom Málinci. Ľudovú a meštiansku školu vychodil v rodisku, Gymnázium Boženy Slančíkovej-Timravy v blízkom Lučenci navštevoval počas rokov 1950 – 1953. Po maturite odišiel do Bratislavy a v roku 1957 ukončil štúdium slovenčiny a histórie na vtedajšej Fakulte spoločenských vied Vysokiej školy pedagogickej. S vysokoškolským diplomom sa vrátil do rodného kraja a v rokoch 1957 – 1961 pôsobil na Pedagogickej škole v Lučenci. V roku 1961 nastúpil na Pedagogický inštitút (od r. 1964 Pedagogická fakulta, od r. 1992 Fakulta humanitných a prírodných vied a od r. 1995 Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela) v Banskej Bystrici. V tejto akademickej ustanovizni nepretržite a činnorodo pôsobí už vyše troch desiatok rokov.

Vedeckú hodnosť kandidáta filologických vied (CSc.) získal v roku 1966 na základe obhajoby práce *Jašíkova cesta k syntéze*. Akademický titul PhDr. mu bol udelený v roku 1969. Za docenta sa habilitoval v roku 1973 prácou *Kapitoly z formovania a vývinu odborného štýlu v spisovnej slovenčine* (vedecko-pedagogický titul mu bol udelený v roku 1975). V roku 1984 po obhajobe doktorskej dizertačnej práce *Kontext a stavbné jednotky textu* dosiahol vedeckú hodnosť doktora filologických vied (DrSc.). Za univerzitného profesora bol vymenovaný o dva roky neskôr.

V roku 1984 sa J. Findra stal vedúcim Katedry slovenského jazyka a literatúry; v decembri 1989 a opätovne na jar 1990 bol zvolený za dekana vtedajšej samostatnej Pedagogickej fakulty. Aj z pozície akademického funkcionára vyvinul veľké úsilie, aby Banská Bystrica vstúpila do národného, vedeckého, pedagogického a kultúrneho povedomia Slovenska ako ďalšie, životaschopné univerzitné centrum. Zásluhou príčinnivých spolupracovníkov a predovšetkým jeho samotného sa ušľachtilý zámer podaril. V roku 1992 rozhodnutím Slovenskej národnej rady bola v Banskej Bystrici konštituovaná univerzita, ktorá nesie meno svetoznámeho Slováka, učenca, polyhistora Mateja Bela. Bolo len prirodzené, že J. Findra na základe vysokého osobnostného a spoločenského kreditu sa stal prvým rektorom tejto ustanovizne vedy, vzdelávania a kultúry. Veľmi náročnú akademickú funkciu navyše dokázal skĺbiť s úlohou poslanca slovenského parlamentu. V roku 1993 sa stal prvým vedúcim Kancelárie prezidenta SR. V januári 2000 po zodpovednej úvahe a osobnom rozhodnutí požiadal o uvoľnenie z postu vedúceho prezidentskej kancelárie. Navrátil sa na svoju postać, ktorá sa stala jeho celoživotným osudom – na univerzitu, k svojim kolegom, študentom, priateľom, k milovanej jazykovede. Vrátil sa k životodarným zdrojom, na ktoré ani počas neľahkej služby mladému štátu nikdy nezabúdala.

Z prehľadov, jubilejných článkov a priamych pracovných a ľudských kontaktov sú zrejme tri výrazné dimenzie osobnostných – profesionálnych a osobných – aktivít J. Findru: veda a výskum, pedagogická činnosť a spoločenská angažovanosť. Treba vecne poznamenať, že ani jeden rozmer si pritom nenárokujú na samostatné jestvovanie, prípadne nadradenie nad ostatné. O späť vedeckovýskumných počinov s didaktickým vyústením v práci každého špičkového vysokoškolského učiteľa niet pochýb ani u J. Findru. Vo všetkých líniách, ba aj v súbore spoločensky ladených textov popri reflexiách na aktuálne dianie vo verejnosti neodmysliteľne presvítá hĺbkové podložie životnej filozofie lingvistu, pedagóga, človeka.

Findrova vedeckovýskumná činnosť pretavená do publikačných počinov počas desaťročí jeho tvorivého pôsobenia v slovenskej jazykovede nadobúda skutočne reprezentatívne rozmery. Tento poznatok sa viaže nielen k číselnému vyjadreniu, ale najmä k polyfónii vedeckých záujmov. V oblasti súčasného slovenského spisovného jazyka sa J. Findra systémovo

zameriava predovšetkým na štylistiku, teóriu textu, poetiku, lexikológiu, didaktiku jazyka a slohu, problematiku kultúry vyjadrovania, rétoriky a umeleckého prednesu. Vo vedeckých časopisoch a zborníkoch publikoval takmer 150 vedeckých štúdií a vyše 200 odborných článkov a recenzií. V oblasti kultúrno-spoločenskej publicistiky mu vyšlo 120 článkov a rozhovorov v tlači, v rozhlase a v televízii sa publicisticky angažoval 40 ráz. Zúčastnil sa na 52 vedeckých konferenciách. Počet zistených ohlasov a citácií na jeho práce predstavuje číslo 276.

V jeho publikačných položkách z najnovšieho tvorivého obdobia sú pozoruhodné komunikačné akordy a sociolingvistické tóny, teda tvorivo uplatnené zásady interdisciplinárne osnovanej vedeckej metodológie. S oporou o dostupné bibliografické súpisy a so zreteľom na prehľady a pristavenia najmä pri jubilejných decéniách zvýraznime nosníky oslávenovej tvorby. Popri najnovších príspevkoch tak pripomeňme aj stálice jeho vedeckých a odborných úsilií.

Sústredenú pozornosť J. Findru púta (lingvistická) štylistika. Zanieteny, erudovaný vedec cielene hľadá a nachádza osobitosti štýlu v umeleckých textoch slovenských prozaikov. Upútala ho najmä moderná tvorba 20. storočia (R. Jašík, F. Hečko, V. Mináč, F. Švantner, E. Ondrejov, B. Slančíková-Timrava, V. Šikula, J. Blažková), trvalo ho zaujímajú texty L. Balleka. Množstvo originálnych príspevkov k jazykovo-štylistickému profilu a kompozičnej stránke umeleckej prózy našlo publikačný priestor predovšetkým na stránkach vedeckých a odborných časopisov, v prednáškach na domácich a zahraničných vedeckých podujatiach – konferenciách, seminároch, sympóziách a pod.

Pravdaže, syntézy sa k záujemcom dostávajú predovšetkým v podobe knižných vedeckých monografií. Kategória individuálneho štýlu R. Jašíka je spracovaná v knihe *Rozbor štýlu prózy* (1971); problematike umeleckého slova je venovaná samostatná knižná publikácia *Umenie prednesu* (1974; 2. vyd. 1979). Jubilantove štylisticko-poetologické úvahy sú sprístupnené v rozsiahlych zborníkových prácach. Za všetky spomeňme štúdie s charakterom monografie *Rozprávač a sujet* (1971), *Odsek ako prvok epickej štruktúry* (1973), vedecké štúdie *K problematike individuálneho štýlu* (1969), *Jazyk Hečkovho Červeného vína* (1978), *Švantnerov rozprávač* (1986), *Rozprávania ako základ Ondrejovovej epiky* (1987), *Ondrejov – rozprávania a štýl* (1988), *K štylistike Timravinej prózy* (1990), *Hraničné zložky sujetu v Pomocníkovi* (2002) a i. V prácach z tohto okruhu J. Findra tvorivo korešponduje s literárnou vedou, ale si ctí a zachováva štatút štylistiky ako jazykovednej disciplíny. Potom vôbec neprekvapuje, že ako lingvista-štylistik vždy dokázal nadväzovať a uskutočňovať funkčnú a obojstranne účelnú spoluprácu s literárnymi vedcami. Dôkazom tohto prospešného smerovania je napríklad kolektívne dielo *Slovník literárnovedných termínov* (1979; 2. doplnené vyd. 1987).

Vo vedeckej produkcii venovanej štylistike lexikálnych prostriedkov si osobitnú pozornosť zaslужujú tie práce, v ktorých autor rozvíja vlastné teoretické úvahy o pohybe v štylistike slovnej zásoby. Pripomeňme štúdie *Obrazné pomenovanie v odbornom štýle* (1977), *O funkčných možnostiach polysémie a homonymie* (1978), *Profesionalizmy ako vrstva slovnej zásoby* (1981), *Dynamika štylistiky lexém* (1988), *Lexika v texte a sociálnom kontexte* (1993), *Štylistika internetových textov* (1997), *Premeny sémantiky a štylistiky lexém* (1999) a i. Vymedzenie štylémy, sledovanie vzťahov medzi obsahom a formou v texte, postavenie a úlohy odborného, umeleckého a hovorového štýlu v komunikácii, problematika odseku,

vzťahy medzi paradigmatickou a syntagmatickou osou v štylistike, slohovopostupové modely, publicistický štýl a žurnalistická oblasť všeobecne – to sú medzníky, ktoré si jubilant vždy vďačne všímal a pri ktorých sa pristavuje dodnes.

Mimo autorovej pozornosti neostala ani základná škola a stredoškolská vzdelávacia oblasť. Vedecký základ, metodologická premyslenosť a metodická priamosť sa uplatnili v prvých učebniciach pre stredné školy *Slovenská gramatika a sloh pre 2. ročník pedagogických škôl* (1963) a *Slovenská gramatika a sloh pre 3. a 4. ročník pedagogických škôl* (1965), v ktorých J. Findra funguje ako spoluautor. V spolupráci s E. Tvrdoňom vznikla hodnotná publikácia *Ústny prejav a umelecký prednes* (1986) a v metodických materiáloch *Umelecký prednes na prvom stupni základnej školy* (1987) a *Text a škola: teoretický a metodický aspekt* (1990).

Mnohé z Findrových pozoruhodných štylistických úvah si našli trvalé miesto aj v učebniciach a cvičebniciach pre vysokoškolských študentov. Nemožno nespomenúť dodnes vyhľadávané a využívané kolektívne dielo *Slovenský jazyk a sloh* (1983; 2. vyd. 1986). V spolupráci s M. Patákovou boli vydané starostlivo koncipované *Cvičenia zo štylistiky* (1974; 2. vyd. 1978; 3. vyd. 1990). V tlači sa nachádza už skôr pripravená monografická práca *Expresívne syntaktické konštrukcie*, ktorá čochvíľa osloví predovšetkým študentov a pedagógov na univerzitách s filologickou orientáciou. Momentálny vrchol tvorivých úsilí profesora Jána Findru a syntézu jeho doterajších štylistických náhľadov predstavuje nová *Štylistika slovenčiny* (Martin 2004), ktorá vychádza práve v období autorovho životného jubilea.

Na ranejšie práce venované otázkam umeleckého prednesu J. Findra tvorivo nadviazal dielom *Stavba a prednes rečnického prejavu* (1989). V tejto publikácii sa prejavuje jeho zmysel pre tvorivé praktické uplatnenie vedeckých výskumov v práci všetkých, ktorí pri svojom povolání, resp. poslaní využívajú ústnu formu komunikácie predovšetkým vo verejných komunikačných sférach a pripravených komunikačných situáciách. Kultúre vyjadrovania autor venuje systematickú pozornosť až do dnešných dní. O tomto jeho záujme svedčí viacero pôvodných štúdií, ktoré publikoval v časopisoch a vedeckých zborníkoch doma a v zahraničí (Česká republika, Maďarsko, Srbsko a i.): *Úzus, norma, kodifikácia a jazyková prax* (1979), *Norma, úzus, jazyková prax* (1986), *K teórii a praxi jazykovej kultúry* (1999), *Jazyková kultúra a kultúra vyjadrovania* (1999), *Jazyková kultúra, kultúra vyjadrovania, prepínanie kódu* (2003) a i.

J. Findra počas pôsobenia v štátnej funkcii každodenne vstupoval do kontaktu s politikmi, jazykom, štýlom a komunikáciou v politike a jej sprievodnom fenoméne – mediálnej oblasti. Popri povinnostiach vedúceho prezidentskej kancelárie mal možnosť sledovať (ne)dorozumevanie v politickom prostredí aj očami jazykovedca. Svojmu lingvistickému zázemiu aj v týchto súvislostiach zostal verný. Postrehy, úvahy a poznania, ktoré prvotne vyslovil na stránkach slovenských periodík, tvoria blok publicistiky, zreteľne orientovanej na hľadanie mravných súvislostí a okolností v ľudskom konaní, pravdaže, s koreňmi v prirodzenom prostredí – v texte. Viaceré z úvah vyšli knižne vo vynikajúcom, takmer okamžite rozpredanom súbore 11 esejí s názvom *Jazyk, reč, človek* (1998). Spomínané esejistické útvary istotne nie sú poslednou knihou z autorovej tvorivej dielne, predurčenou osloviť aj širšiu, nielen vedeckú, odbornú či študentskú cieľovú skupinu.

J. Findra je slovenskej (nielen odbornej) verejnosti známy aj ako neúnavný organizátor, trpezlivý radca a zodpovedný porotca na rozličných prehliadkach, festivaloch a pod., spojených s umeleckým slovom. Pôsobil ako predseda odborných komisií na prestížnych domácich súťažiach v umeleckom prednese poézie a prózy, viedol banskobystrickú pobočku Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, fungoval ako predseda a naďalej pôsobí v redakčných radách vedeckých a odborných časopisov (Slovenská reč, Slovenský jazyk a literatúra v škole, Kultúra slova). Je vedeckým redaktorom, editorom alebo zostavovateľom 21 vedeckých zborníkov.

Od roku 2003 je predsedom Ústrednej jazykovej rady, poradného orgánu ministra kultúry SR. Pôsobí ako člen Akreditačnej komisie pre vedu a výskum Ministerstva kultúry SR, člen pravopisnej a ortoepickej komisie Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV a člen niekoľkých vedeckých rád. Funguje v komisiách na vymenúvanie univerzitných profesorov, habilitačných komisiách a komisiách na udeľovanie vedeckých hodností doktora vied. Odbornej komunite je známy aj ako školiteľ mladých vedeckých pracovníkov, študentom okrem priameho pedagogického pôsobenia aj ako trpezlivý vedúci či náročný, spravodlivý oponent diplomových a záverečných prác.

Profesor Ján Findra za svoju vedeckú, odbornú, organizátorskú a spoločenskú činnosť získal viacero prestížnych cien. Okrem iných je nositeľom významného ocenenia Rytiersky kríž s hviezdou Poľskej republiky (1997), laureátom Ceny primátora mesta Banská Bystrica (2002); v roku 1997 mu bola udelená Zlatá medaila UMB v Banskej Bystrici. Jeho osobnostný profil je ozdobou prestížnych lingvistických prehľadov, literárnovedných publikácií a ťažiskových encyklopedických diel. Najbližšie pracovné a profesiové okolie, priatelia a známi ho roky vnímajú ako výnimočne citlivého kolegu, jedinečného priateľa, s ktorým je možné rozprávať sa na každú tému, viažucu sa k človeku, svetu a životu.

Nech nášho vzácneho jubilanta ešte dlho prenasleduje tvorivý nepokoj!

Vladimír Patráš

(Bibliografia prác prof. Jána Findru za roky 1993 – 2003 je uverejnená v časopise Slovenská reč, roč. 69, 2004, č. 2)

JUBILUJÚCI VLADIMÍR BENKO ALEBO O BLAHODARNOM VPLYVE NIEKTORÝCH INŽINIEROV NA JAZYKOVEDU

28. apríla tohto roku sme mali možnosť uvedomiť si, že náš kolega Vlado Benko (vedecký pracovník Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra a súčasne vedecký a pedagogický pracovník Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského) dosiahol napriek svojej očividnej mladosti a hravej kreativite istý vekový medzník. Rok 1954, teda rok, v ktorom sa náš kolega narodil, je okrem iného zaujímavý tým, že Leon Doster z Georgetownskej univerzity vtedy uskutočnil prvú verejnú prezentáciu strojového prekladu. Hoci táto udalosť, nazdávame sa, nemala bezprostredný vplyv na život nášho jubilanta, predsa len istú symbolickú hodnotu jej možno

pripísať. Inžinier Vladimír Benko, absolvent Elektrotechnickej fakulty Slovenskej vysokej školy technickej, dnes vedecky a pedagogicky pracuje v oblasti počítačovej lingvistiky (v širokom význame tohto slova), ktorej vývojové nitky, niekedy dosť zamotané a hrčkové, sa ťahajú práve od strojového prekladu zo začiatku 50. rokov (veru už) minulého storočia.

Bol to nádejvzbudzujúci pokus o aplikáciu počítačového programu na riešenie konkrétnej úlohy z oblasti aplikovanej jazykovedy – na preklad textu. Práve pri riešení tejto zdánlivo priamočiarej a praktickej úlohy narazili výskumníci na problém nesmiernej zložitosti jazykového univerza, na bariéru sémantiky, za ktorou stoja vedomosti o univerze mimojazykovom. Takže počítačovo orientovaná jazykoveda sa musela v prvom rade pustiť do skúmania lingvistických predpokladov vytvorenia uspokojivo fungujúceho strojového prekladu.

Summa summarum, vedecká disciplína, v ktorej náš jubilant úspešne pôsobí, má zhruba toľko rokov ako on, takže je tiež mladá, plná energie a ponúka celú škálu možností, ako je počítačom podporovaný preklad, počítačom podporovaná výučba jazykov a tvorba slovníkov, strojový preklad, analýza a syntéza rečového signálu, formálne/explicitné modely jazyka pre ďalšie aplikácie (napr. znalostné technológie), korpusová lingvistika, široká paleta jazykových technológií určených na prácu s textom, ale aj s veľkými jazykovými zdrojmi, súbory noriem pre tvorbu jazykových zdrojov a výmenu lingvistických dát, terminologický manažment atď. Treba povedať, že táto disciplína má na Slovensku zvláštnu pozíciu, pretože nejestvuje ako inštitucionálne ukotvený odbor (v zmysle samostatnej katedry alebo ústavu). Napriek tomu sa v tejto oblasti u nás pracuje a jednotlivé disciplíny a témy počítačovej lingvistiky sa prednášajú na našich univerzitách, či už v rámci humanitných alebo technických študijných plánov.

Obdobie od roku 1990 je poznamenané už aj istým inštitucionálnym pohybom odrážajúcim rastúce technické a personálne možnosti slovenskej akademickej obce. Vďaka spolupráci pracovníkov Jazykovedného ústavu a Informačného centra SAV sa v r. 1990 pod vedením J. Horeckého vytvorila pracovná skupina počítačovej lingvistiky, v r. 1996 vzniklo v Jazykovednom ústave oddelenie lingvistických dát, v r. 1992 bolo na Pedagogickej fakulte UK založené Laboratórium počítačovej lingvistiky a v r. 2002 začalo v Jazykovednom ústave pracovať oddelenie Slovenského národného korpusu. Pri zrode všetkých týchto organizačných zoskupení stál a na ich práci sa podieľal aj náš jubilant. Laboratórium počítačovej lingvistiky od roku 1997 aj vedie.

V. Benko sa dobre orientuje v jazykových technológiách a dokáže tieto nástroje tvorivo aplikovať v procese tvorby slovníkov a korpusov. So svojimi spolupracovníkmi z laboratória počítačovej lingvistiky Eduardom Kostolanským a Janou Hašanovou vypracúva počítačovo orientovaný opis slovenskej morfológie (o ktorom referovali napr. v práci *Morfologická databáza ohybných slovných druhov na účely počítačového spracovania textov*, 2001). O možnostiach počítačovej podpory prekladu a o využívaní korpusov, databáz, elektronických slovníkov a internetu pri práci s textom prednáša budúcim prekladateľom na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského. Ako zaniatený a kvalifikovaný propagátor využívania jazykových technológií a zdrojov vystupuje aj na početných konferenciách o preklade a terminológii. Vďaka jeho prednáškam na pravidelných seminároch o terminologických slovníkoch, organizovaných Slovenskou spoločnosťou prekladateľov odbornej literatúry, sa s týmito zaujímavými informáciami môžu zoznámiť nielen študenti, ale aj skúsení profesionáli. V rámci špecializovaného štúdia prekladateľstva, ktoré organizovala Pedagogická fakulta UK v spoluprá-

ci s Université des Sciences Humaines zo Štrasburgu, si mohli jeho podnetnú prednášku *Prekladateľ a počítač* vypočítať aj mimobratislavskí záujemcovia o odborný preklad.

Z trocha iného pohľadu prednáša o jazykových zdrojoch a technológiách študentom Matematicko-fyzikálnej fakulty Univerzity Komenského v rámci študijného programu organizovaného Ústavom informatiky. Na svojom seminári ponúka študentom napríklad takéto témy: reprezentácia lexikálnych dát v počítači, validácia lexikálnych dát, nástroje na analýzu lexikónov, technické, jazykovedné a právne aspekty budovania korpusov, kódovanie, značkovanie a štandardizácia textu, anotácia korpusu, analýza korpusu a pod.

Ďalšou oblasťou, ktorej sa V. Benko vedecky aj prakticky venuje je problematika počítačovej podpory pri vyučovaní cudzích jazykov (napr. v článku *Jazykové zdroje: cudzie jazyky "mono-" i multimedialne*, 1999). Do tejto problematiky patrí aj grant zameraný na tvorbu „učebných“ paralelných korpusov, ktorý V. Benko niekoľko rokov viedol. Stručne možno povedať, že zo spomínanej širokej škály počítačovej lingvistiky sa náš oslávenec orientuje na jej praktickejši pól: na počítačovú podporu troch tradičných oblastí aplikovanej jazykovedy – prekladateľstva, lingvodidaktiky a lexikografie. Zvlášť záslužné a viditeľné sú jeho aktivity práve v poslednej z menovaných disciplín. Slovenská „porevolučná“ lexikografia je vďaka V. Benkovi obohatená o nový, počítačový rozmer. Pri tvorbe slovníkov pôsobí ako správca lexikálnych databáz, tvorca validačných programov a navrhovateľ rozličných technických (a nielen technických) zlepšení pre všetky slovníky vytvárané alebo aktualizované v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra: *Slovník slovenských nárečí*, *Historický slovník slovenského jazyka*, *Krátky slovník slovenského jazyka*, *Synonymický slovník slovenčiny*, slovníková časť *Pravidiel slovenského pravopisu* a *Slovník súčasného slovenského jazyka*. Na viacerých slovníkových projektoch (jednojazyčných aj dvojazyčných) spolupracoval so Slovenským pedagogickým nakladateľstvom. Z tých významnejších spomenieme *Password – anglický výkladový slovník so slovenskými ekvivalentmi*, *Anglicko-slovenský a slovensko-anglický slovník*, *Slovník cudzích slov* (slovenský preklad českého Akademického slovníka cizích slov), *Rusko-slovenský frazeologický slovník* (táto publikácia dostala čestné uznanie poroty v rámci česko-slovenskej súťaže o cenu Slovník roka 1999), *Paronymický slovník*, *Passport – anglicko-slovenský slovník s príkladmi použitia hesiel vo vetách*. K spolupráci ho prizývajú aj iné kolektívy a vydavateľstvá: významný je jeho podiel na vzniku *Morfematického slovníka slovenčiny* (1999, v spoluautorstve s M. Sokolovou, G. Moškom a F. Šimonom), anglicko-slovenského a slovensko-anglického slovníka *Mastering Business English Learner's Dictionary* (1999) a elektronického lexikónu slovenského jazyka *SLEX99*. O svoje lexikografické skúsenosti a postrehy sa s nami podelil vo viacerých prednáškach a článkoch, napr. *Počítačová podpora tvorby výkladového slovníka* (1999) a *Počítačová podpora slovenských lexikografických projektov – retrospektívny pohľad* (2001).

Svet disciplíny na rozhraní lingvistiky a informatiky nám ponúka netradičné pohľady na tradičné jazykovedné kategórie a jednotky. Je to svet, ktorý na každý teoretický konštrukt nazerá cez prizmu jeho použiteľnosti vo fungujúcom systéme. Dostávame tak kvalitný test explicitnosti a neprotirečivosti našich opisov. Vlado Benko testuje naše slovníky a pomáha nám ich tvoriť. Je to dobrá a zmysluplná práca. Treba na ňu zdravie, silu, chuť a dobrý kolektív spolupracovníkov. A to mu zo srdca želáme. Vitaj v klube, Vlado!

Alexandra Jarošová

MATHESIOVSKÉ SEMINÁRE

Euro Summer School – Vilém Mathesius Lecture Series 19

V dňoch 8. – 20. marca 2004 sa v pražskom hoteli Krystal uskutočnilo devätnáste pokračovanie svetovo známeho cyklu prednášok Euro Summer School, tzv. Mathesiovské semináre. Toto podujatie sa konáva pod organizačnou kuratelou Strediska Viléma Mathesia pre výskum a vzdelávanie v oblasti semiotiky a lingvistiky a Ústavu formálnej a aplikovanej lingvistiky Matematicko-fyzikálnej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe.

Vysokú odbornú úroveň každoročne garantujú prednášatelia z celého sveta. Tentoraz ponuku prijali: Vladimir Borshev (Rusko), Nicoletta Calzolari, Guglielmo Cinque (Talianko), Manfred Krifka (Nemecko), Bente Maegaard (Dánsko), Makoto Nagao (Japonsko), Radu Florian, Frederick Jelinek, Aravind Joshi, Barbara Partee, Stuart Shieber (USA), František Čermák, Jan Hajič, Eva Hajičová, Veronika Kolářová, Petr Sgall (Česká republika). Spomínané vedecké autority si pripravili prednášky na rôzne, takmer napospol interdisciplinárne uchopené témy, medzi ktorými dominovala počítačová a korpusová lingvistika, problematika strojového prekladu a pragmatika.

Prednášky prvého týždňa otvoril Makoto Nagao (Kjótska univerzita), ktorý vo svojich troch prednáškach priblížil oblasť strojového prekladu. Najprv zhrnul jeho históriu, kde opísal najmä systém strojového prekladu založeného na pravidlách (Rule-Based Machine Translation). Tento systém sa považuje za štandardný a jeho základom je mechanizmus pozostávajúci z pravidiel nekontextovej gramatiky a jednoduchého slovníka. V procese prekladu sa pomocou nich uskutočňuje analýza viet východiskového jazyka a následne štruktúrna transformácia, ktorej výsledkom je generovanie syntaktickej štruktúry cieľového jazyka. Napriek pomernej úspešnosti tohto systému sa však objavil aj rad jazykových javov (obzvlášť pri strojovom preklade z japončiny do angličtiny a naopak), ktoré nie je schopný spracovať. Preto bol vyvinutý strojový preklad na princípe analógie, alebo strojový preklad založený na príkladoch (Example-Based Machine Translation), ktorého autorom je práve M. Nagao. Predstavenie tohto systému bolo aj jadrom ďalších prednášok japonského vedca. Oproti doterajším systémom založeným na pravidlách a na prekladovej pamäti, jeho výhodou je zapojenie prekladového frázového lexikónu, jeho koordinácia s prekladovou pamäťou a použitie dynamického programovania na utváranie analógií v prekladovom frázovom lexikóne. Na záver M. Nagao predstavil aktuálny stav prác v oddelení NLP Kjótskej univerzity, poukázal najmä na metódy extrakcie prekladovej pamäte z paralelných japonsko-anglických korpusov a načrtnol aj možné smery ďalšieho výskumu v tejto oblasti.

Najnovšie trendy i vlastné predstavy o využívaní jazykových zdrojov predstavila vo svojich prednáškach Nicoletta Calzolari (Národná akadémia vied, Inštitút počítačnej lingvistiky v Pise). Zdôraznila najmä aspekty vzťahu počítačových lexikónov a textových korpusov, ktoré sa pri pohľade na lexikálny priestor dopĺňajú. „Úplný“ počítačový lexikón by mal obsiahnuť všetky naše „poznatky o svete“ a mal by ich reprezentovať explicitne a formálne. Calzolari konštatuje, že dosiahnuť úplnosť v rámci „statického“ lexikónu je teoreticky nemožné. Preto je potrebné, aby jazyková infraštruktúra obsahovala okrem tradičného lexikónu aj dynamický systém schopný obohatiť slovník o informácie získané on-line z bohatého korpusu, ktorý zachytáva „skutočne realizované“ možnosti, množstvo variácií a flexibilitu ob-

siahnutú v reči. Táto požiadavka je výzvou pre sémantickú anotáciu a autorka ju využíva na predstavenie niekoľkých praktických problémov, ktoré pri sémantickej anotácii anglického a talianskeho textu vznikajú. V závere svojich prednášok N. Calzolari dospela k nevyhnutnosti novej generácie jazykových zdrojov – sémantických sietí, ktoré umožňujú voľný prístup k spoločným poznatkom za účelom lingvistického spracovania.

V prvom týždni sa problematike determinaçnej frázy a prenomínálneho charakteru vzťahných konštrukcií z generatívno-konfrontaçného hľadiska venoval taliansky profesor Guglielmo Cinque z Univerzity v Benátkach. V prednáškach sa zamerl na porovnanie prenomínálnych a postnomínálnych adjektív a prípadnú ambiguitu ich interpretácie v angličtine a taliançine, na problematiku vyjadrovania kategórie urçenosti v germánskych a románskych jazykoch a na aplikáciu Greenbergovho pravidla o ľavo-pravej asymetrii prvkov (demonstratív, čísloviek a opisných adjektív), vyskytujúcich sa pri substantívach. Na tomto základe sa pokúsil vymedziť typologické aspekty vzťahných viet – ich štruktúrne umiestnenie v determinaçnej fráze, derivačný aspekt prejavujúci sa pri rekonštrukčných procesoch a pod.

Radu Florian (IBM TJ Watson Research Center, Yorktown Heights) v prednáškovom trojbloku nazvanom *Tagging in Natural Language Processing* sa zamerl na rôzne spôsoby automatického značkovania pri rozpoznávaní prirodzeného jazyka, ktorého hlavnou úlohou je „pochopenie“ ľudskej reči počítačmi. Jestvuje niekoľko aplikácií, prostredníctvom ktorých možno zaznamenať lexikálnosémantické a syntaktické funkcie slov vo vetách. Tieto aplikácie vyžadujú slovnodruhovou charakteristiku daného slova, identifikáciu základných vetných celkov (menná časť a slovesná časť), povrchový parsing, rozpoznanie pomenovaného denotátu či dezambiguáciu danej lexie viacvýznamových jednotiek. Keďže uvedené informácie týkajúce sa jednotlivých slov vo vete sú navzájom úzko prepojené, tieto aplikácie možno chápať ako súbory sekvenčne zoradených informácií. Pri počítačovom rozpoznávaní prirodzeného jazyka je dôležité, aké sekvenčné modely sa za daných okolností môžu v jazykových prejavoch vyskytnúť. R. Florian predstavil niekoľko metód (lineárne metódy, maximálna entropia, generatívne modely, Markovove pravdepodobnostné modely a i.), prostredníctvom ktorých možno efektívne určiť pravdepodobnosť výskytu danej sekvencie v komplexných jazykových jednotkách, vo vetách. Pravdaže, uvedené metódy vyžadujú implementáciu veľkého množstva vstupných informácií o fungovaní a vzájomnej interakcii lexikálnych jednotiek.

Priekopník generatívno-transformaçnej lingvistiky Aravind K. Joshi (Univerzita v Pensylvánii) sa v troch prednáškach zamerl na dve témy. Pri prvej, ktorá mala názov *Starting With Complex Primitives Pays Off: Complicate Locally, Simplify Globally*, najprv uviedol základné princípy generatívno-transformaçného prístupu v lingvistike – pojem prvku, prepisovacieho pravidla a gramatiky, ktorá je rekurzívnym systémom generujúcim prepisovacie pravidlá. Následne argumentoval v prospech prístupu, ktorý by zväčšil robustnosť takéhoto systému tým, že by sa komplexnosť, ktorá v generatívnej lingvistike spočíva v komplikovaných pravidlách transformácie, lokalizovala už na úrovni prvkov – komplexných „primitívov“. Tieto „primitívy“ reprezentujú základné – stromové štruktúry, ktoré sú zasa spojením nominálnych, verbálnych, adverbálnych fráz a pod. Operácie, ktorými sa kombinujú základné štruktúry, sú pripájanie (adjoining), derivácia (derivation), kompozícia (composition). Pri druhej téme, nazvanej *The Boundary Between Sentence and Discourse: Annotation of Dis-*

course Connectives and Their Arguments, prešiel od opisu štruktúry vety k opisu štruktúry diskurzu, pričom zostal v teoretickom rámci lexikalizovanej gramatiky spájania stromov.

Zaujímavou oblasťou praktického využitia jazykovedných výskumov je tvorba kontrolovaného jazyka (controlled language – CL). Ide v podstate o verziu jazyka s obmedzenou gramatikou (jednoduchá vetná štruktúra) a so slovnou zásobou zameranou na istú oblasť (často bez polysémie, homonymie či synonymie). Pomocou takéhoto jazyka by mal pisateľ dodržať istú konzistenciu, jednotný štýl a terminológiu v istých typoch textov. Reálne teda ide o súpis pravidiel na vytvorenie textu. Tejto problematike sa vo svojich prvých prednáškach venovala Bente Maegaard z Centra pre jazykovú technológiu (Univerzita v Kodani), ktorá predstavila najmä projekt AECMA. Mnohé obchodné spoločnosti využívajú CL ako prostriedok, ktorý nielenže podporuje, ale často aj usmerňuje tvorbu textov spoločnosti. Nejde len o to, aby texty obsahovali správnu terminológiu. Zároveň je to možnosť, ako podporiť jednotný spôsob vyjadrovania (tone-of-voice), teda reprezentovať spoločnosť pomocou jazyka. Prednášajúca oboznámila poslucháčov s dánskym projektom VID, ktorý sa sústreďuje na testovanie, rozvoj a na zlepšenie techník zabezpečujúcich vyššiu kvalitu rôznych dokumentov, ktoré produkujú tri veľké škandinávské spoločnosti. Tie používajú automatickú podporu pri písaní návodov na použitie či listov klientom tak, aby dôstojne reprezentovali firmu a jej imidž. Takéto nástroje sú založené práve na technikách CL. Tvorcovia sa snažia vyjsť v ústrety dvom protichodným požiadavkám: 1. vytvoriť nástroj, pomocou ktorého možno vyprodukovať kvalitný (objektívny) text; 2. tento nástroj však musí zabezpečiť vznik textu, ktorý zvyrazňuje subjektívny (jedinečný) profil spoločnosti, teda ju reprezentuje. V poslednej prednáške sa dánska lingvistka venovala populárnemu problému jazykových zdrojov, keďže ide o dôležitý predpoklad rozvoja lingvistických technológií i nevyhnutný materiál pri zdokonaľovaní a testovaní existujúcich nástrojov. Preto je nevyhnutné poznať validitu jazykových zdrojov, ktorá sa zisťuje na základe rozličných kritérií. B. Maegaard predstavila najmä smer, ktorým sa pri overovaní validity jazykových zdrojov uberá European Language Resources Association (Európska asociácia pre výskum jazykových zdrojov).

Českú lingvistiku zastupovali dvaja najvýznamnejší predstavitelia teórie funkčného generatívneho popisu a zároveň hlavní organizátori celého podujatia, Petr Sgall a Eva Hajičová. Petr Sgall (Matematicko-fyzikální fakulta, Univerzita Karlova v Prahe) vo svojom prednáškovom dvojbloku predstavil základné východiská hĺbkovej valenčnej syntaxe, ktorá sa v opozícii k Chomského konštitutívnej teórii vymedzuje na princípe závislosti. V tomto prístupe je vzťah medzi významom a výrazom rozčlenený na postupnosť čiastkových vzťahov medzi prostriedkami nižšej roviny a ich funkciami na bezprostredne vyššej rovine. Na pozadí jakobsonovskej koncepcie príznakovosti sa ukazuje, že jadro systému je možné zachytiť všeobecnými pravidlami (na ich základe sa jednotlivé jazyky odlišujú iba repertoárom atribútov a ich hodnôt, a nie štrukturačným rámcom), zatiaľ čo periféria zahŕňa neprototypické javy, dané diferenciami medzi dialektmi, žánrami, štýlmi a pod. Úlohou popisu je špecifikácia tých pravidiel, ktorými sa zachytáva vzťah medzi hĺbkovou vetnou štruktúrou (tektogramatika) a jej povrchovou, morfematickou reprezentáciou (fenogramatika). Vzťah medzi tektogramatickou rovinou a možnosťami jej povrchovej reprezentácie sa stáva zároveň základom typológie jazykov, ktorej sa P. Sgall venoval bližšie v druhej prednáške.

Interaktívny aspekt jazyka, na ktorý sa vo funkčnom generatívnom popise vzťahuje problematika artikulácie východiska a jadra výpovede, bol predmetom prednášky Evy Haji-

čovej (Matematicko-fyzikálna fakulta, Univerzita Karlova v Prahe). Stanovenie pravidiel na opis informačnej štruktúry vety zahŕňa opozíciu kontextovo voľných a kontextovo viazaných prvkov vnútornej štruktúry vo vzťahu k hĺbkovému slovosledu topiku a fokusu na tektogramatickej rovine vety z aspektu jej syntaktickej štruktúry a indikáciu koreferenčných spojov gramatického a textového charakteru na pozadí stupňov salientnosti z aspektu výpovede ako jednotky diskurzu. Širší teoretický úvod bol východiskom pre využitie artikulácie východiska a jadra výpovede v translatickej analýze Škvoreckého prózy a jej prekladu do angličtiny.

Problematika teoretickej pragmatiky na pozadí teórie optimality bola predmetom záujmu profesora Manfreda Krifku (Humboldtova univerzita v Berlíne), ktorý na začiatku druhého týždňa prednáškového cyklu. V úvode predstavil klasickú teóriu optimality a jej aplikácie v morfológii. V ďalších častiach sa na pozadí Griceovej teórie konverzačných maxim, neo-griceovských výskumov L. Horna a S. Levinsona a najnovšej práce R. Bluntera a H. Zeevata zaoberal pragmatickou optimalizáciou v komunikácii a na konsekvencie, ktoré tento postup prináša aj vo vzťahu k samotnej teórii optimality. Okrem spomínaných vystúpení M. Krifka na pôde Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej svojou prednáškou o sémantike a rečových aktoch prispel do tradičného jakobsonovského cyklu prednášok. Jeho analýza viedla k záveru, že obvyklé oddeľovanie pravdivostne podmienenej sémantiky a teoretickej pragmatiky rečových aktov je problematické, keďže sémantické operátory môžu fungovať v rečových aktoch nielen ako ich deskriptory, ale zároveň aj ako ich performanty.

Oblasti formálnej a lexikálnej sémantiky sa na Mathesiovských seminároch už tradične venujú Barbara Partee (Univerzita v Massachusetts) a Vladimir Borschev (Ruská akadémia vied). V štvordielnom prednáškovom kurze najprv poslucháčov uviedli do problematiky zhrnutím hlavných tém formálnej sémantiky, kde sa pozastavili najmä pri princípe kompozicionality, rozpracovanom ako lingvistami (Katz a Fodor, Jackendoff), tak aj logikmi (Frege, Tarski, Carnap, Montague). Ďalšia prednáška bola zameraná na sémantickú analýzu nominálnych fráz ako všeobecných kvantifikátorov na jazykovom materiáli angličtiny a ruštiny. Zostávajúce dve prednášky boli spojené spoločnou témou – predstavením dialógového systému, ktorý pre svojich študentov anatómie zostavil W. D. Hagamen. Tento systém je počítačový program, ktorý študentom pomáha nielen osvojiť a upevňovať si poznatky z anatómie, ale učí ich aj spôsobu, akým sú tieto poznatky v systéme štruktúrované. Práve na tento aspekt sa prednášatelia zamerali a predstavili svoje rozvinutie Hagamenovho systému do podoby relačnej databázy, v ktorej sa vyskytujú objekty (pojmy ako kosti, svaly, tepny, nervy a pod.) a binárne vzťahy, ktoré ich spájajú (napätie, kontrakcia, x je časťou y a pod.). Na vyhľadávanie v tomto systéme navrhujú predikátovú logiku prvého rádu.

Každoročným prednášateľom na Mathesiovských seminároch je aj Frederick Jelinek (Univerzita Johna Hopkinsa v Baltimore). Oblasť, ktorej sa výskumne venuje už tri desaťročia, je štatistické modelovanie jazyka, čo bolo aj témou jeho tohtoročného vystúpenia. Ako sa ukazuje, napriek pomernej jednoduchosti štatistických modelov jazyka v porovnaní s inými, zložitejšími, najmä konekcionistickými (napr. umelé neuronové siete), alebo gramatickými modelmi (napr. modely riadené pravidlami), miera ich úspešnosti je pomerne vysoká. Dokazuje to ich široké uplatnenie, napríklad aj v komerčnej sfére a každodennom živote – rozpoznávanie a syntéza reči, optické rozoznávanie písma, značkovanie textových korpusov lingvistickými informáciami, strojový preklad atď. F. Jelinek sa v prednáškach pokúšal osvetliť teoretické pozadie štatistických n-gramových modelov jazyka spôsobom prístupným pre

lingvistov, vďaka čomu sa nemusel znovu pozerat' na prázdne tváre (empty faces), na aké bol z týchto kurzov doteraz zvyknutý.

Skôr všeobecne filozofickým ako rýdzo lingvistickým bolo vystúpenie Stuarta Shiebera (Harvardská univerzita v Massachusetts). V prvej prednáške sa zaoberal Turingovým testom, ktorý, ako je známe, sa považuje za základný test umelej inteligencie. V historickom exkurze porovnal názory obhajcov (Dennett) aj odporcov (Gunderson, Davidson, Searle, Block) Turingovho testu ako postačujúcej podmienky pre inteligenciu, pričom sa vrátil až k Descartovi. Turingov test spočíva vo verifikácii otázky, či stroje môžu myslieť a ako to možno posúdiť z pohľadu človeka. Na tento účel sa používa tzv. imitačná hra, kde osoba zadáva otázky v prirodzenom ľudskom jazyku dvom agentom – inej osobe a súčasne aj stroju, pričom nemá možnosť ich pozorovať. Za prisúdenie atribútu inteligencie sa v tomto teste považuje schopnosť verbálnej interakcie, kde by osoba zadávajúca otázky nerozlišila ľudskú osobu od stroja. Druhá prednáška bola orientovaná trochu inak – na konštrukciu nástrojov na počítačové spracovanie jazyka. Podľa Shiebera je elementom spájajúcim všetky procesy počítačového spracovania prirodzeného jazyka transformácia rozmanitých dátových štruktúr – reťazcov a stromov. Z tohto aspektu sa spracovanie rečového signálu javí ako transdukcia (konverzia/prevod) rečových vzoriek na reťazce foném a následne na slová, morfológické procesy ako transdukcia reťazcov, sémantická interpretácia ako transdukcia syntaktických stromov na stromy sémantických operácií a pod. Vo svetle tejto myšlienky S. Shieber nastolil otázku univerzálneho formalizmu na transdukciu stromových štruktúr a reťazcov prirodzeného jazyka a predstavil niektoré novšie výsledky v tejto oblasti počítačovej lingvistiky a formálnych gramatík.

František Čermák (Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Prahe) v minulosti vo viacerých prácach ukázal, akým spôsobom možno efektívne spojiť klasické lingvistické metódy – v stredoeurópskom priestore reprezentované najmä štrukturalistickým dedičstvom v podobe odkazu Pražského lingvistického krúžku – s najnovšími jazykovednými trendmi, ktoré v súčasnosti stelesňuje najmä počítačová lingvistika. Inak tomu nebolo ani tentoraz. Vo svojej prednáške *Text Introducers of Proverbs and Other Idioms* sa zameril na spôsoby, akým sa v textoch uvádzajú rôzne druhy frazeologických jednotiek, idiémov. Uvádzacie výrazy (introducers) podrobil komplexnej, funkčno-štruktúrnej, formálno-sémantickej, textologickej, štatistickej, konfrontačnej i pragmatickej analýze, pričom svoje poznatky prezentoval prostredníctvom bohatého dokladového materiálu z databáz Britského národného korpusu a Českého národného korpusu.

Záverečný deň patril Janovi Hajičovi a Veronike Kolářovej z hosťiteľského Inštitútu pre formálnu a aplikovanú lingvistiku MFF UK, ktorí predstavili súčasnú podobu Pražského závislostného korpusu (Prague Dependency Treebank – PDT). PDT je systematicky budovaný na základe hierarchického usporiadania troch anotačných úrovní: morfológickej, analytickej a tektogramatickej. Morfológická úroveň zahŕňa priradenie základného gramatického tvaru (lemy) a morfológické značkovanie (tagging). Na analytickej úrovni sa skúma „povrchová“ organizácia viet a výpovedí a prostredníctvom tektogramatickej úrovne možno odhaliť „hlbkové“, významové usporiadanie vetných a nadvetných celkov (druhá a tretia anotačná úroveň sa zobrazujú pomocou stromových štruktúr). Práve v nadväznosti na poznatky získané tektogramatickou anotáciou možno efektívnejšie a v interdisciplinárnej kooperácii skúmať také javy, ako napr. kódovanie a dekódovanie informácie, referencia a koreferencia, používanie a

fungovanie metaforických významov a i. (porov. aj http://quest.ms.mff.cuni.cz/pdt/Corpora/PDT_1.0/Doc/tect.html).

Podľa vyjadrenia „duše“ Mathesiovských seminárov, profesorky E. Hajičovej, ktorá vo svojom záverečnom príhovore poďakovala všetkým členom organizačného tímu (najmä P. Sgallovi, L. Brdičkovej a M. Čmejrekovi), devätnásta kapitola tohto podujatia by mala zostať kapitolou poslednou. Ostáva len dúfať, že situácia sa predsa len zmení, Mathesiovské stretnutia zaokrúhlia svoju tradíciu a na budúci rok sa uskutoční jubilejný, dvadsiaty ročník. Bola by škoda, keby sa toto ojedinelé a v mnohých ohľadoch podnetné podujatie prestalo po toľkých rokoch organizovať.

Alexander Horák – Martin Ološtiak – Martina Ivanová – Lucia Gianitsová

LADISLAV DVONČ V JAZYKOVEDE, V BIBLIOGRAFII, V NÁS 24. 9. 1926 – 31. 8. 2003

Je to neúprosný fakt, ale ďalší významný lingvista zo zakladateľskej generácie slovenských jazykovedcov nie je už medzi nami. S odstupom času si zaslúži ešte väčšie ocenenie konferencia *Jazykoveda v bibliografii – bibliografia v jazykovede*, usporiadaná z príležitosti jeho 75. narodenín v roku 2001. Rovnomenný zborník s podtitulom *Na počesť Ladislava Dvonča* vyšiel r. 2002 vo vydavateľstve Veda (editor S. Ondrejovič).

PhDr. Ladislav Dvonč, DrSc., sa narodil 24. septembra 1926 v Humennom, detské a chlapčenské roky prežil v Medzilaborciach a v Spišskom Podhradí. Po maturite na gymnáziu v Levoči študoval v r. 1945 – 1948 na Filozofickej fakulte Slovenskej univerzity v Bratislave slovenský jazyk a dejepis, v r. 1948 – 1949 na Filozofickej fakulte Jagelovskej univerzity v Krakove poľský jazyk a históriu. Do Jazykovedného ústavu Slovenskej akadémie vied a umení nastúpil na jeseň 1949, kde s výnimkou školského roku 1956/1957, keď pôsobil ako asistent na Katedre slavistiky Vysoké školy ruského jazyka a literatúry v Prahe, pracoval až do r. 1991, keď odišiel do dôchodku. Dôchodok však nebol preňho oddychovým obdobím ani dákym vypnutím, iba zmenou „miesta“, pretože vo svojej práci (s výnimkou posledných týždňov pred augustom 2003) neustával a Jazykovedný ústav skoro pravidelne navštevoval a prinášal nové príspevky alebo námety.

Podľa kvantity a všeobecnej „známosti“ sa navonok meno Ladislava Dvonča spája s vydávaním bibliografie slovenskej jazykovedy. Na úrovni všeobecne koncipovaných jazykovedných bibliografií spracoval obdobie rokov 1948 – 1965, ktoré predstavil v štyroch zväzkoch *Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1948 – 1952* [1957]; *1953 – 1956* [1958]; *1957 – 1960* [1962]; *1961 – 1965* [1970]. Bol to veľkoryso a modelovo budovaný bibliografický program, ktorý však bol nad sily a možnosti jednotlivca. Preto bolo potrebné pôvodné široké bibliografické spektrum zúžiť „iba“ na evidenciu prác o slovenčine a slovanských jazykoch; výsledkom sú ďalšie štyri rozsiahle zväzky *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovákistov a slavistov 1925 – 1975* [1987]; *1976 – 1985* [1997]; *1986 – 1995* [1998]; *1996 – 2000* [2003].

Skoro každý z nás, kto už „absolvoval“ svoje životné jubileum, vysoko ocenil osobné bibliografie zostavované L. Dvončom a publikované v časopisoch či zborníkoch (je ich dobre vyše 100). Ale jeho bibliografické súpisy prekračovali aj hranice Slovenska: do medzinárodného slavistického časopisu *Rocznik Slawistyczny / Revue Slavistique*, vydávaným Poľskou akadémiou vied, každoročne spracúval anotovanú bibliografiu slavistiky zo Slovenska do rubriky *Przegląd bibliograficzny* (za roky 1953 – 1968). Do ročenky *The Year's Work in Modern Language Studies*, vydávanej v Anglicku (Cambridge – London, The Modern Humanities Research Association), pripravoval stručné výbery zo slovenskej produkcie v časti *Slovak Studies – Language* (za roky 1964 – 1980).

L. Dvonč sa venoval špeciálne aj onomastike a bibliografií onomastických prác. Medzi ne patrí *Bibliografický prehľad slovenskej onomastiky za roky 1918 – 1964* [1980 – spoluautor], pravidelné prehľady publikoval s latinským názvom *Bibliographia Onomastica* (1962 – 1978), neskôr s anglickým názvom *Onomastic Bibliography* (1979 – 1991) v ročenke Medzinárodného komitétu onomastiky ICOS, ktorá vychádzala v Belgicku s názvom ONOMA (Leuven 1968 – 1993) a s názvom *Bibliografia slovenskej onomastiky* (1981 – 1988) v česko-slovenskom onomastickom časopise *Onomastický zpravodaj ČSAV* (1984 – 1990).

L. Dvonč vykonal na poli bibliografie slovenskej jazykovedy, ale aj pri budovaní základov všeobecnej bibliografie prakticky doteraz neprekonané individuálne dielo. To bola jeho služba jazykovede ako disciplíny a neoceniteľná pomoc všetkým bádateľom v lingvistike.

Ak by sme zostali iba pri dnes vo vede neobjektívne preferovaných technokratických kvantitatívnych parametroch, najvyšší počet (niekoľko stoviek) dosahujú popularizačné príspevky L. Dvonča, ktorými zaplnil rubriky v rozhlase a v tlači, bol ich kmeňovým aj pohotovým prispievateľom. Je obdivuhodné, ako vždy dokázal nájsť najaktuálnejšie i najproblémovjšie javy, ktoré robili, resp. mohli robiť starosti kultivovaným používateľom slovenčiny. Pritom nelamentoval, nekarhal, nenapomínal, ale argumentačne radil, držal sa faktov a len faktov.

Meno L. Dvonča sa však spája predovšetkým s jeho dvoma fundamentálnymi monografiami a zároveň jeho celoživotnými výskumnými trajektóriami: *Rytmický zákon v spisovnej slovenčine* (1955) a *Dynamika slovenskej morfológie* (1984). Posledná monografia vznikla nielen ako „komplement“ k dnes už klasickému a fundamentálnemu dielu slovenskej jazykovedy *Morfológia slovenského jazyka* (1966), v ktorej L. Dvonč spracoval časť o formálnej morfológii substantív, ale aj ako výstup jeho dlhoročnej výskumnej aktivity v oblasti reálneho fungovania slovenčiny. Veď v hĺbkovej štruktúre výskumu L. Dvonča sú permanentne vibrujúce dichotómie systém – štruktúra, systém – norma, synchronne – diachronne, centrum – periféria, variantnosť normy, deklinačný, resp. konjugačný vzor, variant vzoru, „paradigmatický rozptyl“. Je pravda, že v slovenskej jazykovede uviedol dynamiku do morfológie Jozef Ružička, ale analýzou rozsiahleho materiálu ju „zreálnil“ práve L. Dvonč. Škoda, že do spomínanej monografie sa dostala zhruba iba polovica materiálu z jeho doktorskej dizertácie.

Skoro po päťdesiatich rokoch od vyjdenia monografie *Rytmický zákon v spisovnej slovenčine* (1955) sa začala od r. 1998 v ústavných časopisoch „protidiskusia“ o podstate tzv. rytmického zákona v slovenčine. Pochopiteľne, že L. Dvonč bránil svoje stanovisko, ale nie

z pozície fundamentalisticko-apriórnych predstáv – tie mu boli vždy cudzie aj vo výskume aj v osobnom živote – ale na základe skúsenostnej analýzy bohatého minulého aj súčasného jazykového materiálu. Čas ukáže, na ktorej strane bola pravda, „rytmické kyvadlo“ sa ešte nezastavilo.

PhDr. Ladislav Dvonč, DrSc., patril medzi tých bádateľov, bez ktorých by nemohla napredovať nijaká vedecká disciplína, tobôž slovenská jazykoveda. Nebola to akási „čierna“ práca s materiálom, ale postupné odkrývanie podstaty fungovania jazykového systému v jeho reálnej existencii, či už okrem spomínaných oblastí išlo o otázky pravopisu, adaptácie cudzích slov, aktuálnu onomastickú problematiku a ďalšie (súpis bibliografických jednotiek L. Dvonča do r. 2001 sa končí úctyhodným číslom 1072!). Systematickosť, pracovitosť, vytrvalosť, vecnosť, objektivnosť, osobná i vedecká nekonfliktovosť by mohli byť ozdobou každého jazykovedca.

Budeš nám chýbať, Lacko!

Ján Bosák

ODIŠIEL PROFESOR JAN CHLOUPEK

7. októbra 2003 – v roku, ktorý citeľne poznačil aj slovenskú jazykovedu úmrtím Gejzu Horáka a Ladislava Dvonča – sa zavŕšila životná púť emeritného profesora Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne Jana Chloupeka. Neúprosná smrť vyrvala pero z rúk človeka, ktorý do posledných chvíľ neustával v tvorivom bádani a žičlivom sledovaní a podporovaní všetkých, ktorí obohacovali či mali ambície a predpoklady obohacovať svojimi výskumnými poznatkami českú jazykovednú bohemistiku i slavistiku. Dlhé roky so zaujatím a záujmom vnímal (recenzoval, oponoval) aj slovenskú jazykovednú (najmä dialektologickú) produkciu.

Prof. PhDr. Jan Chloupek, DrSc., sa narodil 25. júla 1928 v Brne. S týmto mestom sú nerozlučne späté nielen jeho študentské roky, ale aj jeho neskoršie pôsobenie na akademických či pedagogických pracoviskách. Po absolvovaní brnenskej filozofickej fakulty (študoval angličtinu a češtinu, jeho učiteľmi boli okrem iných aj J. Vachek, V. Machek, F. Trávníček a A. Kellner) rok pôsobil na gymnáziu v Uhorskom Brode. Roku 1952 sa stal odborným pracovníkom brnenskej pobočky Ústavu pro jazyk český vtedajšej ČSAV.

Prvé práce J. Chloupeka súvisiace so získavaním vedeckých hodností vychádzajú z analýz nárečového materiálu, získaného pri priamych výskumoch v teréne; zúčastňoval sa totiž aj na prípravách *Českého jazykového atlasu*. Je to najmä kandidátska dizertácia *Syntax východomoravských nářečí* (1958; jeho školiteľom bol F. Trávníček) a spis *Otázky nářeční skladby*, na základe ktorého sa už r. 1962 habilitoval v odbore český jazyk. Roku 1969 prechádza na Masarykovu univerzitu (vtedajšia Univerzita J. E. Purkyně) a na jej filozofickej fakulte potom strávil svoje najplodnejšie roky v mnohoaspektových výskumných, pedagogických i organizačných aktivitách. Roku 1980 bol vymenovaný za profesora v odbore český jazyk, r. 1988 získal vedeckú hodnosť doktora filologických vied. Už r. 1971 sa stal prodekanom fakulty; od r. 1980 bol plných desať rokov jej dekanom. Roku 1993 odišiel J. Chloupek for-

málne do dôchodku, no ešte niekoľko rokov aktívne pôsobil (prednášal) na Sliezskej univerzite v Opave a na Ostravskej univerzite.

Východiskovou oblasťou jazykovedného výskumu bola teda dialektológia, a to najmä problémy nárečovej syntaxe. (Ako syntaktik nadväzoval na dielo predčasne zosnulého prof. J. Bauera.) Tradičné teritoriálne dialekty však nikdy neskúmal izolovane; vývinové zmeny tohto štruktúrneho jazykového útvaru (variety národného jazyka) vždy interpretoval na základe dôkladnej – a v súčasnosti módnou či moderným sociolingvistickým zreteľ nezanedbávajúcej – analýzy jeho vzťahu k iným spisovným i nespisovným útvarom. Teoretickými otázkami národného jazyka ako súboru integrovaných výrazových prostriedkov za inštruktívne a inšpiratívne zaoberal už v monografii *Aspekty dialektu* z r. 1971. Teritoriálnu diferenciaciu a sociálnu stratifikáciu národného jazyka originálne prezentoval v knihe *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti* (1986). V tomto súbore deviatich štúdií mimoriadne podnetne vysvetlil mnohoaspektový vzťah medzi spisovným a nespisovným vyjadrovaním, zasvätené demonštroval živý „zápas“ medzi útvarmi národného jazyka v súčasných jazykových prejavoch, stálu interferenciu jazykových prostriedkov. Zostal verný svojej základnej bádateľskej orientácii a vychádzal skôr z nemodelového a živelného vyjadrovania, no zároveň dôsledne sledoval aj podiel spisovného vyjadrovania ako nástroja hmotnej a duchovnej kultúry národného spoločenstva.

Na tomto mieste a pri tejto príležitosti nie je zaiste možné ani potrebné čo len stručne glosovať celé rozkošatené vedecké dielo profesora Jana Chloupeka. Okrem dialektológie v ňom však nesporne patrí popredné a významné miesto aj štylistike. Zosnulý ju chápal ako disciplínu skúmajúcu používanie jazykových prostriedkov v konkrétnych textoch. Usiloval sa nájsť i postihnúť zákonitosti a princípy pre súčasnú jazykovedu typických pohybov či prechodov medzi spisovným a nespisovným vyjadrovaním. Neustále spresňoval svoje predchádzajúce zistenia i formulácie, a príslušné zákonitosti nachádzal najmä v súbore vyjadrovacích dichotómií. Neuspokojoval sa s tradičným vymedzovaním objektívnych štýlotvorných činiteľov, ale zdôrazňoval práve dichotómiu, dvojitosť ich vzťahu. Na osi súkromný – verejný štýl nevidel iba dva krajné body, ale najmä široké (stredové a stretové) pole komunikačných situácií medzi nimi. Tento jeho prístup vyústil napr. do chápania publicistického štýlu ako oblasti jazykového vývinu, v ktorej dochádza ku stálej konfrontácii medzi automatizáciou a aktualizáciou jazykových prostriedkov. Takéto chápanie prezentoval prvýkrát v kolektívnej práci *Stylistika češtiny* (1991; zostavil a redakčne viedol autorský kolektív) a neskôr ho precizoval v ďalších – i v názvoch čiastočne modifikovaných – vydaniach tohto diela.

J. Chloupek bol aj vynikajúcim popularizátorom jazykovedných poznatkov. Jeho *Knížka o češtině* (vyšla r. 1974 v Klubě čtenářů) je dôstojným pokračovaním tradície českých jazykových esejí.

Profesor Jan Chloupek ako školiteľ, oponent a člen rozličných vedeckých komisií „odštartoval“ na vedeckú dráhu mnoho mladých odborníkov. Mal mimoriadny talent odovzdávať svoje vedomosti a skúsenosti taktne a tolerantne, vedel chápať názory a postoje iných, zanechane diskutovať, pri priateľských stretnutiach na konferenciách i pri iných príležitostiach aktívne rozvíjať priateľské kolegiálne i ľudské vzťahy. Jeho duchaplné rozprávanie o českej jazykovede a jej protagonistoch bolo vždy pre poslucháčov nezabudnuteľným zážitkom.

Jan Chloupek bude chýbať nielen svojej rodine, priateľom, študentom, ale aj celej českej i slovenskej jazykovednej komunite.

Češť jeho vzáčnej pamiatke.

Ivor Ripka

INFORMÁCIE AUTOROM

Redakcia prijíma príspevky spracované na počítači – textový editor Word pod operačným systémom Windows alebo textový editor Text602 (T602) pod operačným systémom MS DOS. Pri spracúvaní príspevkov prosíme dodržiavať tieto zásady:

1. V celom texte používať jednotné riadkovanie 2; prípadný petit vyznačiť len na vytlačennom príspevku.

2. V texte za každým interpunkčným znamienkom urobiť medzeru (napr. R. Auty; N. I. Feľdman; s. 312, t. j.).

3. Dôsledne odlišovať číslicu 0 od veľkého O a číslicu 1 od písmena l.

4. Slová na konci riadka nerozdeľovať a tvrdý koniec riadka používať iba na konci odsekov. Odseky začínať so zarážkou.

5. Pri rozlišovaní typov písma pridržať sa naďalej úzu časopisu, používať kurzívu, riedenie, horný/dolný index. Nič nepodčiarkovať, nepoužívať široký a vysoký typ písma a pod.

6. V textovom editore T602 pomlčky vyznačovať dvoma spojovníkmi s medzerou na začiatku aj na konci (aj pri označovaní stranového a číselného rozsahu, napr. s. 3 -- 12; v r. 1988 -- 1989), v textovom editore Word rozlišovať dlhú čiarku (pomlčku), napr. G. Altmann – V. Krupa, a krátku čiarku (spojovník), napr. T. Slama-Cazacu; vedecko-metodologický a pod.

7. Znak, ktorý neobsahuje textový editor T602 (poľské písmená, praslovanské a i.), písať kombináciou dvoch znakov tak, aby jednoznačne určili príslušné písmeno, napr. #Z = Ż, #z = ż, &Z = Ź, &z = ź, #N = Ń, #n = ń, #L = Ł, #l = ł, #E = Ę, #e = ę, #A = Ą, #a = ą. Zoznam používaných znakov uviesť na začiatku príspevku.

8. Poznámky pod čiaru v texte označiť horným indexom (napr. vzniká tým synergický efekt,¹ ktorý...), poznámky uviesť na konci príspevku v tvare horný index, medzera, obsah poznámky (napr. ¹ Synergia znamená spolupôsobenie...).

9. Grafy a schémy pripojiť na osobitnom liste maximálne vo veľkosti šírky a výšky strany časopisu (podľa požadovanej veľkosti).

10. Do redakcie poslať jeden vytlačený exemplár príspevku spolu s disketou. Príspevok možno poslať aj elektronickou poštou ako prílohu na adresu magdap@juls.savba.sk (ak je príspevok spracovaný v textovom editore Word, s príponou .rtf, nie .doc).

11. Bibliografické údaje a citácie treba uvádzať podľa doterajšieho úzu časopisu:

a) knižná publikácia:

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 440 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 2. vyd. Bratislava, Veda 2000. 998 s.

b) štúdia v zborníku:

FURDÍK, J.: Slovo a jeho významová štruktúra. In: Ondrus P. – Horecký, J. – Furdík, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 7 – 49.

c) článok v časopise:

DOLNÍK, J.: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii. Jazykovedný časopis, 44, 1993, s. 3 – 13.

12. Uzávierka 1. čísla je 31. januára, uzávierka 2. čísla 31. mája v príslušnom roku. Príspevky sa prijímajú aj priebežne.

Súčasťou každej štúdie Jazykovedného časopisu je záväzne abstrakt v anglickom jazyku (vrátane preloženého titulku). Abstrakt by mal mať max. 100 slov a obsahovať tzv. kľúčové slová na identifikáciu príspevku v rámci vedecko-výskumnej oblasti.

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 55, 2004

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 55, 2004

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o.

THE LINGUISTIC JOURNAL
of the Ľudovít Štúr Linguistics Institute, Slovak Academy of Sciences
Volume 55, 2004
Published semianually in 80 pp.
by Slovak Academic Press, spol. s r. o.
Editorial Board Address:
813 64 Bratislava, Panská 26, Slovakia
Distributed by KUBON and SAGNER, P. O. B. 34 01 08, D-8000 München,
Germany

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук
Том 55, 2004
Издается два раза в год на 80 стр.
Slovak Academic Press, spol. s r. o.
Адрес редакции: 813 64 Bratislava, Panská 26, Словакия
Подписки принимает: SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4,
P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

REDAKČNÁ RADA

J. Bosák (hlavný redaktor), K. Buzássyová, J. Dolník, J. Horecký, A. Jarošová, L. Králik,
V. Krupa, S. Ondrejovič, V. Patráš, M. Petrufová (výkonná redaktorka), I. Ripka,
J. Sabol, E. Sekaninová, P. Žigo.

MIČ 49 263

ISSN 0021–5597

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 55, 2004, 1

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Hlavný redaktor doc. PhDr. Ján Bosák, CSc.

Výkonná redaktorka PhDr. Magdaléna Petrufová

Redakčná rada:

doc. PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. Klára Buzássyová, CSc., prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.,
prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., Mgr. Alexandra Jarošová, CSc., PhDr. Ľubomír Králik, CSc.,
PhDr. Viktor Krupa, DrSc., doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc., doc. PaedDr.
Vladimír Patráš, CSc., PhDr. Magdaléna Petrufová, prof. PhDr. Ivor Ripka, DrSc.,
prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc., doc. PhDr. Ella Sekaninová, DrSc., prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Panská 26

Technický redaktor: Mgr. Vladimír Radik

Objednávky a predplatné prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o., P.O.Box 57,
Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava
E-mail: sap@sappress.sk
www.sappress.sk

Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4,
P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

Registračné číslo 7044

Distributed by Slovak Academic Press Ltd., P.O.Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava
Distribution rights are held by KUBON und SAGNER, P.O.Box 34 01 08, D-8000 München,
Germany

Ročné predplatné Sk 80,-, jednotlivé číslo Sk 40,-

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 2004

OBSAH

Vincent B l a n á r: Pragmaticolingvistické metódy a problematika v onomastike	
.....	3
Viktor K r u p a: Paul Hopper a jeho emergentná gramatika	
.....	21

Rozhľady

Imrich R u i s e l: Reprezentácia reality v kontexte kognitívnej psychológie	
.....	27

Recenzie

O tradícii a perspektívach akademickej gramatiky slovenčiny. [Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku.] M. O l o š t i a k – L. G i a n i t s o v á	
.....	43
Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart. R. M r a č n í k o v á	
.....	53
Patráš, V.: Interdisciplinárne kooperácie. M. F o r ó o v á	
.....	57
Černý, J. – Holeš, J.: Sémiotika. J. K a d l e c	
.....	61

Kronika

Životné jubileum Milana Majtána. P. Ž i g o	
.....	63
Tretie vedecké jubileum prof. Jána Findru. Na jeho sedemdesiatku. V. P a t r á š	
.....	65
Jubilujúci Vladimír Benko alebo o blahodarnom vplyve niektorých inžinierov na jazykovedu. A. J a r o š o v á	
.....	69
Mathesiovské semináre. Euro Summer School – Vilém Mathesius Lecture Series 19. A. H o -	

r á k – M. O l o š t i a k – M. I v a n o v á – L. G i a n i t s o v á	
.....	72
Ladislav Dvonč v jazykovede, v bibliografii, v nás. 24. 9. 1926 – 31. 8. 2003. J. B o s á k..	
.....	77
Odišiel profesor Jan Chloupek. I. R i p k a.....	
.....	79

CONTENTS

Vincent B l a n á r: Pragmatic-Linguistic Methods and Problems in Onomastics.....	
.....	3
Viktor K r u p a: Paul Hopper and his Emergent Grammar.....	
.....	21

Review Articles

Imrich R u i s e l: Representation of Reality within the Context of Cognitive Psychology....	
.....	27

Book Reviews

On Traditions and Perspectives of the Slovak Academic Grammar. [Traditions and Perspectives of Grammatical Research in Slovakia.] By M. O l o š t i a k – L. G i a n i t s o v á.....	
.....	43
Possibilities and Boarders of Standardization in Contemporary Slavonic Literary Languages. By R. M r a č n í k o v á.....	
.....	53
Patráš, V.: Interdisciplinary Co-operations. By M. F o r ó o v á.....	
.....	57
Černý, J. – Holeš, J.: Semiotics. By J. K a d l e c.....	
.....	61

Chronicle

Milan Majtán Jubilee. By P. Ž i g o	63
The Third Scholarly Jubilee of Professor Ján Findra. On His Seventies. By V. P a t r á š ..	65
Vladimír Benko Jubilee or on Wholesome Influence of Some Engineers on Linguistics. By A. J a r o š o v á	69
Euro Summer School – Vilém Mathesius Lecture Series 19. By A. H o r á k – M. O l o š - t i a k – M. I v a n o v á – L. G i a n i t s o v á	72
Ladislav Dvonč in Linguistics, in Bibliography, in Us. 24. 9. 1926 – 31. 8. 2003. By J. B o s á k	77
Professor Jan Chloupek Left Us. By I. R i p k a	79

СОДЕРЖАНИЕ

Винцент Б л а н а р: Прагматическо-лингвистические методы и проблематика оно- мастики	3
Виктор К р у п а: Паул Хоппер и его эмергентная грамматика	21

Обзор

Имрих Р у с е л: Репрезентация реальности в контексте когнитивной психологии	27
---	----

Рецензии

О традициях и перспективах академической грамматики словацкого языка [Традиции и перспективы грамматического исследования в Словакии]. М. О л о ш т њ а к – Л. Г я н и ц о в а	43
Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Ge- genwart. P. М р а ч н и к о в а	

53	.....
Патраш, В.: Междисциплинарные кооперации. М. Ф о р р о в а.....	.....
57	.....
Черны, Й. – Холеш, Я.: Семиотика. Я. К а д л е ц.....	.....
61	.....

Х р о н и к а

Юбилей Милана Майтана. П. Ж и г о.....	.....
63	.....
Третий юбилей учёного – профессора Яна Финдры. К его семидесятилетию. В. П а т - р а ш	.....
65	.....
Юбиляр Владимир Бенко, или о благотворном влиянии некоторых инженеров на языкознание. А. Я р о ш о в а	.....
69	.....
Европейская летняя школа: 19-ые семинарские занятия Вилема Матезиуса. А. Г о р а к – М. О л о ш т њ я к – М. И в а н о в а – Л. Г я н и ц о в а	.....
72	.....
Ладислав Двонч в языкознании, в библиографии, в нас. 24. 9. 1926 – 31. 8. 2003. Я. Б о с а к.....	.....
77	.....
Умер профессор Ян Хлоупек. И. Р и п к а.....	.....
79	.....